

Stefan Treskanica, Karlovac

Narodna pomoć kao indeks zagrebačkog pokreta otpora (1941-45)

I. Temelji

Osvrćući se na stupanj istraženosti i logiku sjećanja o zagrebačkom pokretu otpora, Ivan Šibl (1917-1989), jedan od slavnijih, i sjajnijih njegovih predstavnika, u predgovoru studiji *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve* (iz 1967)¹ primjećuje sljedeće: »Otprilike prije deset godina [1957] započela je drugarica Slava Ogrizović,² uz pomoć nekolicine suradnika, prikupljati dokumente o Zagrebu u vrijeme okupacije«. Rad je, navodi dalje Šibl, bio mučan, dobrim dijelom pionirski, a dokumenti raštrkani, pa je trebalo prvo ustanoviti gdje se nalaze, pa ih onda »izmoliti« od nadležnih ili nenadležnih osoba«, sakupiti i sistematizirati.

Poseban aspekt poduhvata bio je pronalazak svjedoka, sudionika pokreta otpora i prikupljanje izjava o danima borbe. »Sastavljen [je] velik broj takvih izjava«.

Dokumentaciju je preuzela grupa u sastavu Emil Ivanc, Stjepan Blažeković, Rene Lovrenčić,³ Dinko Jelić i Mijo Haramina, materijal je raspodijeljen po sektorima,

---

¹ Šibl je i autor poznatog dnevnika *Iz ilegalnog Zagreba 1941*. (Zagreb: Kultura, 1951; prošireno 1957, reizdano 1965. i 1986). Pisao ga je trpko i glatko, »jednostavno, istinito i bez suvišnog patosa«.

² Slava Ogrizović (1907-1976), spisateljica, autorica niza literarnih reportaža iz ilegalnog Zagreba, objedinjenih u knjizi *Zagreb se bori* (Zagreb: Školska knjiga, 1977). Slava je udovica Bogdana Ogrizovića, člника zagrebačkog Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, obješenog 20. prosinca 1943. u Dubravi zajedno s još trinaesticom drugova.

³ O segmentu rada na spomenutoj problematici, od popisivanja akcija, zatim angažmanu i opredjeljenjima haesesovaca, avijatičarima – simpatizerima NOB-a, vezama zagrebačkog pokreta otpora s okolicom i ZAVNOH-om, te vojnom stanju i strukturama u gradu itd., svjedoči i skup zabilježaka Renea Lovrenčića. OAF RL, Bilješke, NDH i NOP Zagreb.

a ono što je nedostajalo nadopunjavalo se podacima »iz neprijateljske štampe, [...] materijalima Komisije za ratne zločine, arhiva CK SKH, arhiva CK SKJ i arhiva DSUP-a za Hrvatsku, kao i [...] osobama koje još nisu dali svoje izjave«. Kada je građa konsolidirana, započelo se s »obradom pojedinih područja: partijske organizacije, SKOJ-a, oružanih akcija, Narodne pomoći, štamparija itd.«

Podaci su kasnije »još jednom provjereni i nadopunjeni, utvrđeni su im izvori«, a znanstvenu aparaturu napravila je suradnica u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Narcisa Lengel. Šibl dalje navodi problem neujednačenih i kontradiktornih izjava i podataka, »što je zahtijevalo sijaset novih razgovora, dogovora i provjeravanja« i za proizvod redakcijskog rada imalo »često uopćene i veoma elastične formulacije«. Također, autor-sudionik podvlači i očit aspekt ilegalnog rada u okupiranom gradu: »treba napomenuti, što je sasvim razumljivo, da u ono doba nitko od naših ljudi nije mnogo mislio o korisnosti čuvanja dokumenata«, kao što nije bilo moguće »ni voditi zapisnike na ondašnjim sjednicama i sastancima.«⁴

Već iz ovog uvodnog iskaza o proceduri i protokolima raspolaganja građom, ne bi li se usustavio koherentan i plauzibilan narativ o borbenom (antifašističkom) Zagrebu 1941-45. godine, kristaliziraju se dvije nove znanstveno-istraživačke tendencije, u odnosu na klasičnu, i dotad dominantnu partijsko-deklarativnu i publicističko-mobilizacijsku orijentaciju: (1) socijalno-historijska; (2) historijsko-antropološka. Prva bi se odnosila na obuhvat aparata NOP-a u glavnini njegovih aspekata, i pokušaj razlaganja dinamike tog organizacijskog spleta (vremenski, prostorno i hijerarhijski), odnosno analizu određenog tipa društvene institucije/pokreta, naravno, na podlozi šireg konteksta ratnog Zagreba. Od sredine šezdesetih godina kao temeljni

---

⁴ Ivan Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve* (Zagreb: Naprijed, 1967), 7-8.

istraživački zadatak to je preuzela Narcisa Lengel Krizman.⁵ Druga tendencija pokušavala je zahvatiti iskustvo borbe u gradu, uglavnom metodom intervjuiranja (i anketiranja) sudionika, a realizirana je nizom sakupljenih i dobrim dijelom publiciranih svjedočanstava.⁶ Spojka ova dva pristupa bio bi

-
- ⁵ Slijedi izbor iz bibliografije Narcise Lengel Krizman o pokretu otpora u Zagrebu 1941-45. godine:
»Pregled djelovanja SKOJ-a u Zagrebu 1941-1945«, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. IV, ur. Franjo Buntak i dr. (Zagreb: MGZ, 1968), 342-354;
»Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941-1945)«, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. I, ur. Jaroslav Šidak i dr. (Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 1969), 499-508;
»Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 1, br. 1-2 (1969): 93-113;
»Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi«, *Časopis za suvremenu povijest* 2, br. 1 (1970): 135-148;
»Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941-1945. godine«, u: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji : Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba*, ur. Ivan Jelić i dr. (Zagreb: IHRPH, 1971), 33-61 (dalje: *Zbornik Zagreb 1971*);
»Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata«, u: *Zbornik Zagreb 1971*, 137-162;
»Recenzija: Spomenica u povodu 300-godišnjice proslave Sveučilišta u Zagrebu«, *Časopis za suvremenu povijest* 3, br. 1 (1971): 254-257;
»Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (I)«, *Časopis za suvremenu povijest* 3, br. 2-3 (1971): 53-72;
»Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (II)«, *Časopis za suvremenu povijest* 4, br. 3 (1972): 63-83;
»Recenzija: Zbornik o Zagrebu 1941-1945«, *Časopis za suvremenu povijest* 5, br. 2 (1973): 181-187;
»O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-e«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 4, br. 1 (1973): 197-222;
»O Zagrebu u ratu i revoluciji na stranicama ›Vjesnika‹ i ›Večernjeg lista«, *Časopis za suvremenu povijest* 6, br. 3 (1974): 163-169;
»Neke karakteristike narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu 1941-1945. godine«, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, ur. Ljubo Boban i dr. (Varaždin i Zagreb: ZOMP Kalnik - IHRPH, 1976), 294-298;
»Recenzija: Knjige o spomen-obilježjima u Zagrebu«, *Časopis za suvremenu povijest* 12, br. 1 (1980): 236-239;
»Omladinski pokret u okupiranom gradu«, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-45*, sv. I, ur. Ladislav Grakalić i dr. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH - Gradski odbor SUBNOR-a - SN Liber, 1984), 191-201.
- ⁶ Ovdje treba napomenuti da je princip anketiranja i prikupljanja izjava u partijskom (i frontovskom) radu gotovo pa nulla stvar (od kadrovskih komisija i karakteristika, žanra autobiografije), ali su izmijenjeni naglasak i stil, nadopunjene očito prilične rupe u dostupnoj i sačuvanoj dokumentaciji te proširen tematski spektar i krug svjedoka. Što se

fokus na mali vez, sitni rad, iskustvo odozdo i mase »kao pokretače društvenog razvoja«. ⁷ Kao idealtipska organizacija u zagrebačkom slučaju tu je iskočila Narodna pomoć.

Pravac je podcrtan godinu dana nakon izlaska Šiblove knjige, na savjetovanju povodom istraživanja radničkog pokreta u Zagrebu između dva svjetska rata (1968). Glavne akterice su Mirjana Gross (1922-2012), naša temeljna historičarka, tada i »jedn[a] od rukovodilaca stručnog i naučnog rada u Institutu [za historiju radničkog pokreta Hrvatske]«, te Anka Berus (1903-1991), dugogodišnja politička radnica i šefica Odsjeka za historiju CK SKH.

Mirjana Gross pozvala je sudionike progresivnog radničkog pokreta da zapisuju svoja sjećanja, jer »NOB to nije samo Partija, to nisu samo uspomene i izjave političkih i vojnih rukovodilaca« ili »zbir sastanaka i konferencija« – to su svi oni ljudi »iz raznih društvenih slojeva koji su se borili na razne načine«. ⁸ Dok je Anka Berus zamijetila kako »mnoge stvari nisu sačuvane«, ⁹ te je »naročito važno da se [postojeći] podaci upotpune sjećanjima učesnika. Ja moram reći, neka oprostite drugovi učesnici, da sam ih prvi put sada slušala diskutirati na drugačiji način«. Berus je pretpostavila da su sudionici rasprave »potaknuti solidnošću obrade prezentiranog materijala«, pa su »iznosili svoja sjećanja drugačije nego što se to do sada čulo. To više nisu bila njihova

---

ranijeg načina/metodike prikupljanja svjedočanstava o antifašističkoj borbi i otporu tijekom Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj tiče, usp. recimo Teze za tisak i govornike na I. kongresu AFŽ-a Hrvatske, HDA, f. 1722, AFŽ-2/134, 1-3.

⁷ Mirjana Gross, »Diskusija«, u: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata: Materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 3. i 4. travnja 1968. u povodu 40. godišnjice VIII konferencije zagrebačke organizacije KP Jugoslavije*, ur. Leopold Kobsa i dr. (Zagreb: IHRPH, 1968), 301. (dalje: *Zbornik Zagreb 1968*)

⁸ Isto, 303.

⁹ Narcisa Lengel Krizman konspirativni fenomen masovnog uništavanja povjerljivog pisanog materijala (kako ne bi pao u ruke neprijatelju) naziva »manijom paljenja«. V. Lengel Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (II)«, 64; Isto, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 106.

prigodna sjećanja i prigodni članci koji bi imali mobilizacijski karakter, nego su se oni potrudili da uđu u bit stvari, da daju ono što doista može koristiti historičarima«. ¹⁰

Na historičaru progresivnog radničkog pokreta pritom je da cijeni »živi izvorni materijal«, podvući će Mirjana Gross. ¹¹ A u skaski o povjesničaru-ljudožderu (*Apologija historije ili zanat povjesničara*) sličnu je stvar na sličan način podvukao i prerano preminuli Marc Bloch, suosnivač poznate historiografske škole *Annales*.

»Živi izvorni materijal« integralan je i neizostavan dio ovog teksta, kao što je neizostavan oslonac i socijalno-historijski rad Narcise Lengel Krizman na izučavanju spleta frontovskih organizacija i sistematizaciji podataka. ¹² Ali ono što u radu Lengel Krizman nedostaje, uz dozu izlagačke konfuznosti i dojam podatkovne prekomjernosti, jesu upravo glasovi s terena, meso i boja teksta.

---

¹⁰ Anka Berus, »Diskusija«, u: *Zbornik Zagreb 1968*, 322-325.

Inače, o dinamici institucionalnog razvoja Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH) na službenim stranicama Nacionalnog arhivskog informacijskog sustava (Arhinet) stoji sljedeće: »Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH) nastao je od Historijskog odjeljenja Centralnog komiteta KPH. To je odjeljenje osnovano 1949. sa svrhom prikupljanja i sređivanja arhivskoga gradiva koje se odnosi na povijest radničkoga pokreta, Komunističke partije i rata 1941-1945. Godine 1955. prerasta u Historijski arhiv CK SKH. Arhiv za historiju radničkog pokreta osnovan je 1957. kao samostalna ustanova koja je imala odsjek arhiva, odsjek dokumentacije i biblioteku. Nakon što je 1961. osnovan Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (od 1990. Institut za suvremenu povijest), Arhiv ulazi u njegov sastav. Odlukom Vlade Republike Hrvatske 1995. Arhiv Instituta za suvremenu povijest pripojen je Hrvatskom državnom arhivu (NN 22/1995).« <http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_7931>

¹¹ Gross, »Diskusija«, 302.

¹² Niz ranije navedenih radova autorica je sintetski zaokružila knjigom *Zagreb u NOB-u* (Zagreb: Globus, 1980). Zdravko Dizdar, autoričin suradnik, u nekrologu (»U sjećanje na dr. sc. Narcisu Lengel Krizman [1934-2008]«, *Časopis za suvremenu povijest* 41, br. 2 [2009]: 565-572) njezin rad dijeli na dvije faze, koje bismo uvjetno mogli nazvati frontovskom (bavljenje gotovo isključivo zagrebačkim NOP-om) i logorskom (fokus na istraživanju terora vlasti NDH i okupatora 1941-45). Najpozniju fazu autorica je nastojala zaokružiti knjigom *Spašavanje djece*, radom »na kojemu je s neizmjernim trudom, strpljivošću i znanstveno-istraživačkom upornošću [radila] nekoliko godina«. Zahvaljujem kolegi Silvestru Mileti što mi je dao na uvid taj, posljednji rukopis Narcise Lengel Krizman.

Akteri, kako oni mali, tako i oni veliki, najbolje rastvaraju dimenzije, uloge i potencijale zagrebačkog pokreta otpora, jednako kao što najadekvatnije svjedoče o tvrdoći, kontinuitetu i drugim kvalitetama »zagrebačke linije« kroz širi presjek (i produženo trajanje) progresivnog radničkog pokreta. Jedan od ciljeva ovog rada jest i vraćanje tih glasova na scenu.

Metodološko-istraživačke trendove koji korespondiraju sa strujanjima u zagrebačkoj historiografskoj školi u historiografiji međunarodnog komunističkog pokreta (od kraja šezdesetih) registrirao je Fredrik Petersson.¹³ I u tim, širim, arealima dogodio se pomak sa izučavanja uske političke povijesti frakcijskih borbi i partijskih rukovodstava ka izučavanju povijesti odozdo: čitalačkih i organizacijskih praksi, metoda terenskog rada, povijesti pripartijskih organizacija, temeljitijeg obuhvata sudionika i suradnika te svakodnevice u najširem smislu, pa i (ili pogotovo) one »ljute« moskovske 1937.¹⁴ Najsvježija tendencija, u kojoj je i Petersson jedan od sudionika (uz Gleba J. Alberta, Kaspera Braskéna, Holgera Weissa i Bernharda H. Bayerleina), bavi se, iz više uglova, spletom frontovskih organizacija Kominterne, a prilozi su sakupljeni u nedavno publiciranom zborniku *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*.¹⁵

Kad je o (socijalnoj) povijesti frontovskog organizacijskog spleta riječ, važan je

---

¹³ Fredrik Petersson, »Historiographical Trends and the Comintern – The Communist International (Comintern) and How it has been Interpreted«, *Comintern Working Paper (CoWoPa)*, 8 (2007). V. također i Andrew Thorpe, »Comintern »Control« of the Communist Party of Great Britain 1920-43«, *The English Historical Review* 113, br. 452 (1998): 637-640.

¹⁴ O moskovskoj svakodnevici te godine temeljni je tekst studija Karla Schlögela, *Terror und Traum: Moskau 1937* (München: Carl Hanser, 2008). Autorova metoda sklapanja materijala i izvedbe teksta vrlo je uspjela, dokumentarističko-kolažna, dijelom na tragu narativne strategije kolaž-majstora Hansa Magnusa Enzensbergera.

¹⁵ Holger Weiss, ur., *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939* (Leiden: Brill, 2016).

rad Lydije Sklevicky (1952-1990), koja je detaljno, inventivno, i dubinski i ekstenzivno, analizirala kako organizacijsku dinamiku tako i emancipatornu relevantnost Antifašističke fronte žena,¹⁶ organizacije sa širokom bazom – »potencijalno je to svaka, »pa i posljednja žena«¹⁷ – koju u zagrebačkom

¹⁶ Tri su temeljna teksta Lydije Sklevicky: »Antifašistička fronta žena: kulturnom mijenom do žene »novog tipa««, u: Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin (Zagreb: Ženska infoteka, 1996), 25-62 (tekst je dio neobjavljene magistarske radnje iz 1984, prema autoričinoj redakтури i izrezu prvobitno publiciran u časopisu *Gordogan* 6, br. 15-16 [1984]: 73-111); zatim posebno dokumentarno bogat i frontovski iscrpan rad »Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945«, *Povijesni prilozi* 3, br. 1 (1984): 85-127; te zadnji tekst »Emancipacija i organizacija: uloga antifašističke fronte žena u postrevolucionarnim mijenama društva (NR Hrvatska 1945-53)«, u: Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 63-152 (radi se o nedovršenom, prekinutom rukopisu, torzu doktorske radnje; autorica je poginula 21. siječnja 1990. kraj Delnica u prometnoj nezgodi). Međuratno razdoblje, tj. dinamiku odnosa progresivnih građanskih organizacija i komunističkog pokreta kao popudbinu AFŽ-a Sklevicky je pokrila dvodijelnim radom u novosadskim *Poljima* – »Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata« (I), *Polja* 30, br. 308 (1984): 415-417; Isto (II), *Polja* 30, br. 309 (1984): 454-456.

¹⁷ »Organizacijsku strukturu moguće [je] prikazati kao piramidu sa širokom bazom (potencijalno je to svaka, »pa i posljednja žena«) čiji je vrh također moguće nedvosmisleno utvrditi, [što] navodi na zaključak da možemo pretpostaviti izvjestan stupanj organizacijske autonomije. To znači da je postojala mogućnost artikuliranja ciljeva specifičnijih/autonomnijih od onih koje je Antifašističkom frontu žena povjeravala »narodna« vlast. Na to ukazuje i činjenica da su jasno naznačene i dvije linije unutarorganizacijske komunikacije: vertikalna i horizontalna.« Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 119.

Lydia Sklevicky, kao i Rudi Supek ili Darko Suvin, u gašenju ženske i omladinske organizacije (AFŽ-a i SKOJ-a) registrira i štopanje demokratskog potencijala socijalističke revolucije u Jugoslaviji, onoga što će Suvin, na tragu Blocha, nazvati tzv. toplom strujom. V. Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945-72, Uz hipoteze o početku, kraju i suštini* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014), 136.

Situacija je u hrvatskom slučaju usložnjena faktorom HSS (odnosno SDK, Seljačko-demokratskom koalicijom) kao dominantnom predratnom platformom nacionalno-demokratskog (plebejskog) kontinuiteta, a to kroz skojevske naočale dobro reflektira i Rudi Supek (1913-1993): »Kod nas je uoči rata najznačajniji subjekt revolucionarne historije bio SKOJ, omladina[.] Gorkić je, po mom mišljenju, naredio jednu dobru stvar, kad je SKOJ raspustio, a raspustio ga je zbog toga što su mladići previše otišli u terorizam, pa im je rekao: »Idite u legalne organizacije i naučite se raditi«. Omladina je ušla u samostalnu stranku, seljačku stranku, u sve moguće odbore i sindikate, itd. i postali su »masoviki«, nisu više bili sektaši i teroristi. Boljševizacija je zapravo počela u Beogradu, jer u Beogradu su studenti bili više izolirani od sindikata nego mi. Tamo su studenti bili radikalniji, a imali su punu kontrolu univerziteta. I oni su se prvi boljševizirali. [...] U Zagrebu to nismo imali u tolikoj mjeri. Kod nas je SKOJ bio raspušten. Nedavno sam branio tezu da kod nas nije bilo staljinizma. U to vrijeme nije ga ni moglo biti [...] imali smo jako heterogenu političku

slučaju zbog niza problema (dupliranja, provala, isprekidane aktivnosti i organizacijske rigidnosti) od veljače-ožujka 1944. funkcionalno potpuno zamjenjuje Narodna pomoć (tj. Narodnooslobodilački odbori), kao temeljna i najinkluzivnija frontovska organizacija.¹⁸ Također, ovdje treba zabilježiti kako je naročito 1944. doprinos žena ilegalnom radu i održanju spleta frontovskih organizacija u Zagrebu ključan. Model kojim se Sklevicky u svojoj analizi inspirirala jest onaj Wenera Thönnesena, razvijen na temelju sondiranja dinamike odnosa Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD-a) i ženskog pokreta u razdoblju između 1869. i 1933. godine.¹⁹

Što se izdavačke dinamike sjećanja sa zagrebačkog frontovskog lanca tiče, u izdanju *Spektra* objavljen je 1972. godine izbor iz sakupljenih svjedočanstava.²⁰ Sličan posao, kako svjedoči jedan od sudionika rasprave (1968), odranije je odrađivalo »Vojno delo«, Vojnoizdavački institut JNA, ali u nekom drugom aranžmanu.²¹ Godine 1971. publiciran je zbornik radova *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, nastavak znanstvenih priloga iz 1968,

---

situaciju, iako smo se tukli s frankovcima, organizacije su bile različite, prije svega veliki je bio krležijanski utjecaj. Krleža je politički odigrao među studentima dominantnu ulogu, a ne neki dogmatici kao npr. Galogaža, Tiljak i drugi. Naši partijski autoriteti bili su Pavao Gregurić i Ivica Marušić, koji su bili tolerantni, nisu bili zadržani, nisu bili kruti »boljševici«. Ali su imali velik ugled kao revolucionari i stari robijaši«. Rudi Supek, »Posebni svijet logora«, *Naše teme* 33, br. 6 (1989): 1622.

Za pregled organizacijskog spleta u kojemu su napredne zagrebačke omladinke frontovski djelovale tijekom druge polovice tridesetih v. Jelena Starc Jančić, »Ženski svijet – predgovor«, u: *Ženski svijet – reprint*, ur. Marija Šoljan Bakarić (Zagreb: Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH – Izdavački savjet časopisa Žena, 1979), 16-24; a za poratno rastrežnjenje od skojevskog puritanizma/fanatizma v. posebno Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi* (Zagreb: NZ Globus, 2000), 453-514.

¹⁸ O problemima (ratne) organizacije AFŽ-a u Zagrebu v. Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 175-180; Ista, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (II)«, 64.

¹⁹ Werner Thönnessen, *The Emancipation of Women. The Rise and Decline of the Women's Movement in German Social Democracy 1863-1933* (London: Pluto Press, 1973).

²⁰ Emil Ivanc, Narcisa Lengel Krizman i Marijan Rastić, ur., *Zagreb 1941-1945* (Zagreb: Spektar, 1972). (dalje: *Zagreb Spektar*)

²¹ Milutin Grozdanić, »Diskusija«, u: *Zbornik Zagreb 1968*, 322.

zajedno s novim diskutantima.

U razdoblju 1982-84, kao kruna obilježavanja »40-godišnjice ustanka i socijalističke revolucije u Zagrebu«, publicirana su četiri sveska izabrane građe memoarskih zapisa sudionika pokreta otpora. O silini i širini zagrebačkoga NOP-a, prema redakcijskom kolektivu, svjedoči činjenica da se »u sjećanjima navode imena nekoliko tisuća aktivista«,²² u raznim sektorima, po raznim organizacijskim jedinicama, na raznim razinama odgovornosti i s različitim zadacima. Građa je većim dijelom prvi puta publicirana – selekcijom materijala iz zbirke *Memoarskog gradiva sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta IHRPH-a* (danas fond HDA 1372), zatim svjedočanstava pohranjenih u tadašnjem Arhivu Hrvatske te SUBNOR-u Zagreb; dijelom je preuzeta iz ranijih izdanja (pa i onog *Spektrovog*), a dijelom napisana i autorizirana posebno za ovu prigodu. Građa je koherentno i konzistentno redigirana. Uredničko vijeće sačinjavali su: Lutvo Ahmetović, Boris Bakrač, Anka Berus, Antun Biber, Ivan Božičević, Narcisa Lengel Krizman, Mauricije Magašić, Mirko Peršen, Dragutin Plašč, Mira Kolar Dimitrijević (od drugog sveska) i Perica Dozet (za četvrti svezak).

Kompleks Narodne pomoći lomi memoarsko/arhivsko gradivo na barem tri načina: (1) kao (elementarna, prilagačka) funkcija pokreta otpora te indeks veza zagrebačkog frontovskog spleta sa širim terenom (ujedno i indeks specifičnog oblika borbe), (2) kao indeks kontinuiteta s praksama i iskustvom iz međuraća te dokaz specifičnog trajanja »zagrebačke linije«, i (3) kao indeks fleksibilnosti, izdržljivosti i operativne mobilnosti zagrebačkog frontovskog spleta u okviru ilegalnog/konspirativnog rada, s naglaskom na specijalne

---

²² Aktivisti se dijele na iskusnije (članove – KP, SKOJ-a, itd.), manje iskusne (kandidate) i neiskusne. Uz aktiviste su i simpatizeri (prilagači, podupiratelji, itd.).

(prioritetne) zadatke, kakvi su povratak *Španaca* 1941. i priprema za osvajanje vlasti 1944. godine.

Kontradikcije, potencijali i limiti zagrebačkog frontovskog spleta rastvaraju se u hodu kroz (probrano, i posloženo) citatno gradivo te barem tri gore navedena indeksna mjesta. Organizacija Narodne pomoći pritom se, u postupku indeksiranja, pojavno preobrazila od primarno prilagačke (sabiranje novca, materijala i informacija) u pripremne organe aparata nove vlasti: od 1942/43. Narodnooslobodilačke odbore (NOO-i),²³ od 1944. Jedinstvenu narodnooslobodilačku frontu (JNOF).²⁴ Pomoć se, naravno, i dalje prikupljala, ali u novčanom obliku to su sada bile obveznice Zajma narodnog oslobođenja, a naglasak je bio na (totalnim i točnim) evidencijama, statistikama i informacijama o stanovništvu te infrastrukturi Zagreba. Poseban naglasak je bio i na mobilizaciji te završnom izvlačenju ljudstva iz grada. Kad bi se

---

²³ Doživljaj NOO-a s borbenog asfalta: »Uloga NOO-a bila je višestruka. O tome je na njegovu osnivanju govorio Marko Linarić Bobi. Na nesreću, ne mogu više parafrazirati njegovo izlaganje, ali se sjećam onog bitnog — NOO kao organ zamjenjivat će srušene državne institucije i oličavati vlast novih društvenih snaga. Dobivali smo odluke od nadležnog NOO-a i trebali ih provoditi. Po liniji NOO-a viša veza mi je bio Stjepan Flajpan. Referirao sam mu na ulici, hodajući zajedno s njim, o djelatnosti NOO-a.« Josip Gugo, »Kontinuirani rad partijske ćelije«, u: *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. IV, ur. Lutvo Ahmetović i dr. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH - IHRPH - ŠK, 1984), 39. (dalje: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV)

²⁴ Ovdje treba napomenuti očitu činjenicu, da (direktivno uspostavljeni) lokalni organi nove/revolucionarne vlasti (u vidu NOO-a/JNOF-a) u Zagrebu nisu mogli obavljati nikakvu funkciju vlasti (izvršnu ili upravnu) nego samo onu pripremnu, ostajući do kraja (1945) vezani na logiku funkcioniranja pokreta otpora (političko-agitacijski rad, prikupljanje novca, materijala i informacija, mobilizacija kadrova, kontramobilizacija za neprijateljsku vojsku/ciljeve, izvršavanje specijalnih zadataka, itd.). Na partizanskom (oslobođenom) teritoriju dinamika rada i tempo institucionalnog razvoja (lokalnih/komunalnih) tijela nove/revolucionarne vlasti bio je, naravno, drukčiji, a pratio je ili korigirao direktivnu liniju iskustvom terenskog rada. To je uža slika; u široj slici Zagreb je, naravno, udarao tempo: razvojem narodnofrontovskih linija (tzv. politikom širine), upućivanjem kadrova na teren (političkih, stručnih i javnih radnika), utjecajem na dimenzije i karakter rada barem onoga što se zvalo ZAVNOH, tj. više ili manje dosljednim provođenjem republikanske linije. Na lokalnom nivou u slučaju Zagreba NOO-i su se oslanjali na kadrove, iskustvo i infrastrukturu NP-a, koja se, pak, oslanjala na predratno iskustvo frontovskog rada u širem spektru.

prosijavalo prilagačke (i mobilizacijske) motive, sigurno bi među novoangažiranima, kako se rat približavao koncu, bilo više oportunističkih ili ultimativnih darivateljskih momenata nego na početku borbe. Ali isto tako treba uračunati i drugu stranu zajma, da se za najobičniji vid suradnje s partizanima (stan, prilog) i dalje (odnosno, pojačano) moglo izgubiti glavu,²⁵ i svoju i one bliske, i da je Zagreb, koliko neprekinuta antifašistička baza, do kraja ostao i utvrda Osovine u povlačenju (više ili manje prolazno popunjavan ustaškim te tzv. nastaskim/funkcionerskim izbjeglicama iz ostalih, palih dijelova NDH, pratećim civilnim stanovništvom, »velikim prilivom Švaba«²⁶ i »kolonom četnika«²⁷). Borba se vodila kako za ljudske glave (kadrove, neopredijeljene, ili pogrešno opredijeljene),²⁸ tako i za očuvanje infrastrukture

---

²⁵ Ljeti 1944, navodi jedan informator pokreta otpora, »sve veći broj Zagrepčana izlaže na sajmištu zadnje stvari, nudeći ih na prodaju, da bi imali bar nešto da jedu«. Od istog tog ljeta 1944. i vješanja talaca (Tilla Durieux: vise kao prepelice) stalni su prizor grada i okolice – u dvadesetak masovnih odmazdi »prema Hrvatskom narodu i drugim izvorima« obješene su 434 osobe, prema Zemaljskoj komisiji za ratne zločine pala je 471 žrtva. U rujnu iste godine, nakon sloma urote Lorković-Vokić, i u kontekstu Titovog poziva domobranima na predaju, procjenjuje se da »iz Zagreba u partizane dnevno odlazi 30 do 40 ljudi«. Istovremeno Ljubo Miloš upada u sanatorij na Vrapču a 106 pacijenata i simulanata (progonjenih Židova, Srba i komunista) više nikad nije pronađeno. Ivo Goldstein, *Zagreb 1941-1945*. (Zagreb: Novi liber, 2011), 271-275.

Desetog veljače 1945. na Remetinečkoj cesti – zajedno s još tridesetoro »uglavljenih komunista i odmetnika« – obješen je glumac Janko Rakuša, sudionik pokreta otpora. O toj sceni Josip Horvat zabilježio je sljedeće: »12. [veljače 1945] - Bio kod Tomice [Kukuljevića]. Milorad [Smokvina] stradao zbog iste stvari, zbog koje je uhapšen Milan. Ponovne sumnje i strepnje. [...] S Bonifacijem razgovarao o Krklecovim stihovima (začudo ga preštimava), onda bio ponovo s Hühnom, koji obećao sve učiniti za Branka. Bio s Totom, koji je kao skamenjen zbog svega. Čuo od Marke da je smaknut i sin profesorice Ubi, a Zlata čula isto za glumca Rakušu. Beštija krvožedno mlatara oko sebe, možda u posljednjim trzajima. Zato je sve dvostruko strašno«. Josip Horvat, »Preživjeti u Zagrebu (Dnevnik 1943-1945)«, u: *RAD JAZU* 440, knj. 20 (1989): 199. O Rakuši i pokretu otpora u Hrvatskom narodnom kazalištu, s naglaskom na organizaciji Narodne pomoći, v. Snježana Banović, *Država i njezino kazalište: Hrvatsko državno kazalište 1941-1945* (Zagreb: Profil, 2012), 318-330.

²⁶ Goldstein, *Zagreb 1941-1945*, 310.

²⁷ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 224.

²⁸ O logici jedne takve borbe u produženom trajanju v. tekst Milana Gavrovića, *Čovjek iz Krležine mape. Život i smrt dr. Đure Vranešića* (Zagreb: Novi liber, 2011).

od potencijalnog razaranja.²⁹

Represija nije mogla biti jedini ključ vladanja nakon oslobođenja. Nova vlast nastojala je djelovati i u skladu s legitimacijskim horizontom na kojega se, od kraja do kraja, više ili manje uspješno pozivala – narodnim³⁰, i progresivnim,

---

²⁹ Najnoviji prilog o pokretu otpora u Zagrebu predzadnje ratne godine jest publikacija Josipa Jagića, »A mi u ovom kavezu muku mučimo...«. *Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2016).

³⁰ Usp. pritom i opasku načelnika Odjeljenja za zaštitu naroda Hrvatske, Ivana Steve Krajačića, od 5. svibnja 1945. godine »drugovima Vladi [Bakariću] i Dušku [Brkiću]«: »Mislim da bi bilo poželjno dogovoriti se sa Gen[eral][š]tabom o operativnom planu i raspodjeli jedinica koje će napadati na Zagreb. Danas sam ovdje u Topuskom saznao da u ovom kraju t. j. sa južne strane Zagreba nema niti jedne naše domaće jedinice, sve su izgleda iz druge armije. Vrlo su kruti bili na svom putu kroz Baniju. Mislim da bi to politički slabo odjeknulo u slučaju njihovog ulaska u Zagreb. Stevo.« »Dokument 80 – Izvještaj načelnika OZN-e za Hrvatsku, Ivana Krajačića Steve političkom sekretaru CK KP Hrvatske, Vladimiru Bakariću i organizacijskom sekretaru CK KP Hrvatske, Dušanu Brkiću, o operativnom planu i raspodjeli jedinica koje će napadati na Zagreb«, u: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, knj. 3, prir. Vladimir Geiger i dr. (Zagreb: HIP – HIP Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008), 267.

V. također i Krajačićevu opasku-intervenciju iz srpnja 1945: »Drugovi, prestanite konačno sa likvidacijom! Ne zato što ja možda žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u narodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati da nadjemo nov način sa kojim ćemo iste neprijatelje odstraniti. Mi imamo vojne sudove, sud nacionalne časti. Ima načina kako pronaći neprijatelja, u[ć]i u njihove redove i odstraniti ga na legalan način da izadjemo kao pobjednici. Mi treba zajedno sa partijskim organizacijama na terenu da pokažemo da nismo oni kako su nas opisali. Svaki momenat člana OZN-e koji propusti, neka zna da je propustio jedan momenat koji će protivnik iskoristiti. Nikada u historiji nije bio slučaj da je partijska organizacija stvorila organizaciju OZN-e, i da već za par mjeseci nije više vodila računa o njoj. Svi članovi OZN-e su ujedno i članovi Partije. Oni moraju da misle politički, ne da naprave aparat agenata i žandara, nego da budemo zbilja pomoćni aparat partije, koja ima ugleda u svijetu.« »Dokument 178 – Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika i rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Nijemaca/folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZN-i kao pomoćnom organu Komunističke partije«, u: Isto, 578.

O tzv. crvenoj retoriji, revolucionarnom mentalitetu i politici pamćenja (suočavanje s prošlošću) u europskom kontekstu, ali i općem intenzitetu te dimenzijama nasilja za vrijeme tzv. tridesetogodišnjeg rata, v. studiju Enza Traversa, *Fire and Blood: The European Civil War, 1914-1945* (London i New York: Verso, 2016), e-knjiga, pogl. 3. i 4.

O revolucionarnom nasilju i metodama borbe na području Jugoslavije temeljna je studija Jere Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944-46* (Zagreb: Naklada PIP, 2006). O dimenzijama i intenzitetu tog nasilja v. Isto, 7-14.

O razinama terora aparata NDH najnoviji je prilog, s posebnim osvrtom na sarajevsku epizodu Maksa Luburića, tekst Roryja Yeomansa, »Introduction: Utopia, Terror, and Everyday Experience in the Ustasha State«, u: Rory Yeomans, ur., *The Utopia of Terror: Life*

modernističkim³¹ – ali metodika borbe bila je revolucionarna, a ruke krvave, i prema fašistima i prema nekomunistima šireg spektra i prema »neprijateljima u vlastitim redovima«.

Što se frontovskog kontinuiteta tiče, njegovo je najčvršće ishodište u drugoj polovici tridesetih, i to ne samo na sektoru Crvene pomoći kao prilagačke i zaštitne organizacije, već i u nizu drugih partijskih »ruka pomoćnica«,³² npr. sindikalnih i stranačkih organa Stranke radnog naroda te Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza, pjevačkih, umjetničkih i ženskih udruženja, planinarskog saveza itd., ali i u jednom širokom (masovnom) omladinskom radu, kao bazi pokreta koja je brzinski sagorijevala.³³ Rat je tu bio velika škola

---

and Death in Wartime Croatia, 1-40. Opširnije o Luburićevom Sarajevu iz veljače-travnja 1945. godine i davljenju pokreta otpora u: Emily Greble, *Sarajevo 1941-1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2011), 221-229.

- ³¹ O principu modernizacije kroz logiku militarizacije, na primjeru talijanskog partizanstva, v. Claudio Pavone, *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza* (Torino: Bollati Boringhieri, 1991), 124-125. Inače, Pavone logiku pokreta otpora čita u ključu triju paralelnih ratova: oslobodilačkog (patriotskog), građanskog i klasnog (odnosno revolucije). O sukobu između diktirane (prisilne) modernizacije sovjetskog tipa i mekšeg socijalnog modela (države blagostanja), s posebnim osvrtom na autohtona (međuratna) iskustva i uvažavanje agrarne osnovice hrvatske/jugoslavenske privrede, svjedoči sudar Tito-Borčić iz 1945. godine. Berislav Borčić posljednji je ratni predsjednik zagrebačkog NOO-a/JNOF-a te jedan od ključnih promotora i organizatora domaćeg zdravstvenog modela (ono što se često isključivo naziva Štamparovim modelom). V. Sara Silverstein, »Man of an Impossible Mission?: Andrija Štampar's Separation of Politics and Healthcare in Yugoslavia and the World Health Organization«, *Rockefeller Archive Center Research Reports Online* (2013): 10-11 <<http://rockarch.org/publications/resrep/silverstein.pdf>>. O Borčiću detaljnije u fusnoti br. 140 ovog teksta.
- ³² O frontovskom kontinuitetu i širini spleta na kulturnom i socijalno-zaštitnom planu v. Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*, sv. I (Zagreb: Naprijed, 1970), 171-379; na sindikalnom planu v. Bosiljka Janjatović, »O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933-1941. godine«, u: *Zbornik Zagreb 1968*, 255-285.
- ³³ Dobar pregled omladinskog rada u frontovskim odjeljenjima od 1933. do 1937. godine daje dnevnik Stanka Dvoržaka, *Studentski dani* (Zagreb: Studentski list, 1970). Usp. Vojo Rajčević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918-1941* (Zagreb: Mladost, 1959); također i fusnota br. 17 ovog teksta.

i kadrovski inkubator.³⁴ Ili, kako bi Anka Berus – u klasičnom lenjinističkom ključu – pred kraj rata poručila Norbertu Veberu, čovjeku koji definitivno više nije bio mlad: »Skrećemo Ti pažnju, da iz više razloga prekineš odmah ovakav način rada. Ti tamo [u Zagrebu] treba da budeš rukovodi[la]c, koji će imati pregled nad svim, pomoći organizaciji da izvršava zadatke i da ih postavlja, a ne da se baviš nizom sitnih poslova. [...] [P]o Tvojim pismima vidimo, da si dozvolio, da se spleteš u niz sitnih poslova, trč[k]aranju itd. što svakako nije Tvoja dužnost. [N]a takav način ne možeš da budeš rukovodi[la]c, a [...] što uvelike dovodi u pitanje Tvoj lični opstanak. [...] Molimo Te, da se središ.«³⁵ Igra je bila velika a ni ulozi nisu bili sitni.

---

³⁴ KPH/KPJ je bila kadrovska partija lenjinističkog tipa i kadrovska politika igrala je važnu ulogu u njezinoj razvojnoj i upravljačkoj dinamici; više o konsolidaciji koju je provela »zagrebačka linija« iz 1928, odnosno 1937. godine u: Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita* (Zagreb: Globus, 1990), 69-86. O tome svjedoči i Titova intervencija s početka 1942, a nakon iskustva pada zagrebačke partijske te skojevske organizacije (s jeseni – listopad-studeni – prethodne godine): nedopustivo je da »aktivisti ostanu na ugroženim mestima i onda, kada im gotovo sigurno pretila velika opasnost. Bolje je da privremeno [...] na jednom sektoru trpi rad nego da izgubimo jednog dragocenog aktivistu! Primjena ovakovog gledišta zahtjeva: a) Obezbeđenje naših aktivista, naročito rukovodilaca koji rade na terenu neprijatelja, svim onim što im je potrebno: stanovima osiguranim maksimalno od iznenađenja, itd. Sa malo napora i upornosti ovo se može postići, ako se o tome stalno vodi računa i iskoriste sve mogućnosti koje se dnevno ukazuju; b) Povlačenje iz gradova svih onih drugova koji tamo više ne mogu opstati i njihovo prebacivanje bilo u druga mjesta ili na teren u zaštitu partizanskih odreda; c) Češću izmjenu rukovodećih aktivista u pojedinim mjestima, kada njihov opstanak bude ugrožen; d) Smjelije uzdizanje novih kadrova [...] i njihovu upotrebu u partiskom radu«. Citat preuzet iz: Lengel Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (I)«, 70. Iz ovog je jasno i koliko je ratni Zagreb bio testno žarište za »uzgoj novih rukovodilaca«, izvlačenje (i preraspodjelu) starih te kontinuirano zadržavanje onih čiji je rad bio neophodan.

³⁵ HDA, f. 1723, k. 364, 08-002-NOB-42-1944, 25, 1-2.

II. Test 1941.

Jedan od ključnih zadataka za Narodnu pomoć 1941. godine bio je povratak dobrovoljaca iz Španjolskog građanskog rata, tzv. Španaca. Crvena pomoć već je ranije pomagala španjolske dobrovoljce,³⁶ postojao je i zaseban odbor za njih, a sada je trebalo koordinirati povratnike da preko Zagreba sigurno dosegnu »rodne krajeve«, da rade, i da ih bude »kad bude trebalo«. Operacija je izvršena uspješno, situacija je popraćena dramom. »Slučaj je htio da su se [Španci] pojavili u najvećem broju baš onoga dana kad je bio napad u Kerestincu«, reći će Anka Berus, koordinatorica Pokrajinskog odbora Narodne pomoći. A bilo je to upravo doba »kad su pokret i partijska organizacija i SKOJ i udarne grupe — vršile razne akcije. [U] Zagrebu nije vladao mir[.] Sve se to dešavalo paralelno s akcijom povratka Španaca. Već pri dolasku prvih Španaca bila je akcija u Kerestincu, Zagreb blokiran, prve čete u Dubravi i Sesvetama, atentati na ustaše i njemačke oružane snage, razne sitne ili krupnije diverzije«.³⁷

---

³⁶ Recimo, Oto Keršner, bankovni službenik, svjedoči kako je preko Crvene pomoći pokušao pomoći bratu, *španskom borcu*: »Preko Crvene pomoći Partijska je organizacija sakupljala priloge za Španiju i opremu kao i za put onih koji su se dobrovoljno javili za odlazak u Španiju. Organiziran je bio jedan brod, međutim nešto nije bilo u redu, pa je bilo hapšenja /netko je vjerojatno izdao stvar/, pa je ta veća akcija prebacivanja ljudstva propala. Poslije su drugovi drugim kanalima otišli u Španiju. Neki su bili pozatvarani, pa je onda bila akcija sakupljanja potpisa za puštanje na slobodu pohapšenih, koji su nešto kasnije i pušteni. Koncem rata u Španiji, dobio sam obavijest iz francuskog logora gdje su se već nalazili jugoslavenski borci internirani, da je moj brat Artur Keršner pao u borbi na rijeci Ebro kod Casteljona. To je bilo pismo potpisano od 100 drugova, upućeno roditeljima, u kojem su opisali zadnje dane njegove i požrtvovnost[.]« HDA, f. 1372, MG-21/III-33, 6.

³⁷ Anka Berus, »Narodna pomoć«, u: *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. I, ur. Lutvo Ahmetović i dr. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH - IHRPH - ŠK, 1982), 190, 193. Aktivistkinja i partnerica jednog od članova mjesnog Vojnog odbora svjedoči o intenzitetu (svakodnevn) drame i nultoj točki borbenih investicija: »Dogovorili smo se da ja povezem sa sobom i djecu u dubokim kolicima, u kojima ćemo, na povratku, prevesti oružje. [...] Šime je iskopao oružje, složio ga na dno kolica, prekrivio pokrivačem i na nj smjestio našeg sinčića Nikolu, koji je tada imao godinu i pol dana. Verica, koja je tih dana navršavala tri godine, morala je ići pješice, što je ona, onako živahna, rado prihvatila. [...] Vraćali smo se natrag

Na diverzantskom lancu bilježe se posebno 4. kolovoz 1941, kad je izvedena »ona poznata bombaška akcija kod Botaničkog vrta u kojoj su sudjelovali studenti Udarne grupe koju je predvodio Slavko Komar«, te 14. rujan 1941, velika diverzija na Glavnoj pošti.³⁸ Napetost je prelamala svakodnevicu: »vršena su masovna hapšenja, ubijanja, svaki dan su vješani plakati o masovnim strijeljanjima talaca za odmazdu. Po izvršenju diverzije na Poštu, kompletna Trešnjevka bila je 24 sata potpuno blokirana i pretresana.«³⁹

Odbor za *Špance* pri Pokrajinskom odboru Narodne pomoći sačinjavali su (kad je formiran, u ljeto 1939) Bosiljka Ević Krajačić, Dina Zlatić, Karlo Mrazović, Ivan Rukavina, Marijan Krajačić i Bobi Štetler, a slični odbori formirani su u Karlovcu, na Sušaku i drugdje. Veza sa *Špancima* je Većeslav Cvetko Flores,

---

polagano, ležerno, šaleći se, kao što je već običaj kod mladih ljudi, pogotovo kad time nešto prikrivaju. No kad smo došli do mitnice, osjetila sam kako mi srce ubrzano tuče, što je i razumljivo: na hrpi eksploziva i bombi vozila sam jedno dijete, a drugo je tapkalo uza me[.]« Marija Vica Balen, *Bili smo idealisti... Uspomene jedne revolucionarke* (Zagreb: Disput, 2009), 203.

³⁸ Berus, »Narodna pomoć«, 193.

Upaljače za diverziju na Glavnoj pošti izradio je aktivist i partijac iz tvornice Inko, Kazimir Biloh. Ondje su se izrađivali i aparati za sterilizaciju liječničkih instrumenata, skladišteni uglavnom »u jednoj trgovini petroplinskih svjetiljaka, Petrolux, Radišina 9«. Zvonimir Bakran, »Narodna pomoć u zgradi »Penkala«, u: *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. II, ur. Lutvo Ahmetović i dr. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH - IHRPH - ŠK, 1983), 324. Jedan od sudionika diverzije na Glavnoj pošti (kojom su privremeno prekinute žičane telefonske veze njemačke Vrhovne komande s vojnim štabovima u Rumunjskoj, Grčkoj, Srbiji, Bugarskoj i SSSR-u [Odesa]) bilježi put diverzantske grupe do partizanskog teritorija: »Naš bijeg do Karlovca organizirao je Antun Tehek Biber[.] Iz Galjerova stana taksijem smo se prevezli na kolodvor. Tu sam, po dogovoru, predao naša dva pištolja drugarici Faniki Rupčić i rekao joj tri riječi: »Sve u redu«, što je značilo da je plan izvršen i da se centrala može dići u zrak. U 8 sati bili smo bez ikakve pratnje, u brzom vlaku Zagreb — Rijeka na putu za Karlovac s urednim propusnicama za putovanje. Na izlasku iz stanice u Karlovcu čekala nas je veza: drugarica Marica Pataki i Bartol Petrović. Bili smo odmah po dvojica raspoređeni po kućama, a oko 12 sati smo se, s vodičem drugaricom Ankom Bulat, uputili fijakerom preko sela Skakavca i Sjeničkaka za Petrovu goru, u partizane«. Slavko Markon, »Diverzija u zagrebačkoj pošti«, u: *Isto*, 28. Antun Biber Tehek, inače glavni otpremni kadar, sjeća se kako je – u jednoj drugoj epizodi željezničkog odlaska – »drug Bakarić [...] imao loše krivotvorenu legitimaciju, no, na sreću, nije naišao na kontrolu«. Antun Biber, »Zagrepcani odlaze u partizane«, u: *Isto*, 241.

³⁹ Berus, »Narodna pomoć«, 193.

a relejne stanice preko kojih dobrovoljci iz Njemačke (gdje ih se većina našla na radu nakon pada Francuske 1940) prilaze Zagrebu su Leipzig, Graz, Maribor, Dobova. Od ljeta 1941. odbor je u sastavu: Štefica Crnojevac (sestra Izidora Štroka), Rudolf Domany, Dina Zlatić, Većeslav Cvetko.⁴⁰ Odbor rukovodi prihvaćanjem i smještajem dobrovoljaca. Od srpnja 1941. do veljače 1942. Španci pristižu grupno ili individualno, po prilici svake subote, a prihvatna linija je ugaio tadašnjeg Kazališnog trga i Savske ceste, pa onda dijelom trga do Deželićevog prilaza, preko kojega do Primorske i Ljubljanske ulice. Bio je to tzv. Španjolski korzo, promenada Španaca. Postoji nekoliko stanova i ugovorene lozinke, tzv. punktovi i javke, a najvažnije javke su: Tratinska cesta 14, trafika u Radišinoj, krojačka radionica u Draškovićevoj 6. Proces presvlačenja i opremanja preuzima partijska organizacija; Odbor je bio zadužio svaki rajonski komitet da nađe potreban broj stanova; ilegalne partijske tehnike, provizorne štamparije, dobile su zadatak da u vrlo kratkom roku proizvedu potreban broj falsificiranih dokumenata. Odbor je također organizirao opskrbu namirnicama preko simpatizera. Pokrajinski odbor Narodne pomoći materijalno je opskbljivao odbor da bi mogao uspješno izvesti operaciju:

---

⁴⁰ Pokrajinski odbor Narodne pomoći za Hrvatsku u istom ključnom razdoblju, od sredine 1941. do veljače 1942. godine, sačinjavaju Anka Berus, Ruža Turković, Antun Benički i Stjepan Bogdan. Vezu Odbora i CK KPH drže Dragutin Saili i Vlado Popović (inače i veza CK KPH s CK KPJ). Od veljače do jeseni 1942. (kad je tijelo ukinuto) Odborom rukovodi njegov jedini član – Stjepan Bogdan. O Bogdanu Berus: »Stjepan Bogdan[,] najprije sekretar prvog rajona kojega smo odmah negdje u jesen [1941] kooptirali u Pokrajinski odbor. Poslije odlaska Ružice Turković i mene, on je ostao neko vrijeme sam. Postoje dva izvještaja koje je napisao odmah pošto je ostao sam. Opisao je organizaciju. On je bio jedan od onih ljudi, isto kao i Barbalić, koji su bili od prije vezani za sam Pokrajinski odbor i koji su nas vrlo često izvlačili iz teških situacija. One večeri, npr., na Zapadnom kolodvoru mnogo je pomogao, osobito u smještanju ljudi. Nekoliko puta se vraćao da preuzima ljude, da vidi treba li još nešto. Zagrebački radnik, aktivni sindikalni funkcionar, radio je u radionicama i poznavao je osobito krojačku struku. Bio je miran, staložen, vrlo točan u izvršavanju svojih zadataka, međutim, kad je otišao u partizane na bjelovarski teren vrlo brzo je poginuo i to nesretnim slučajem. Negdje u kući jedan je partizan čistio šmajser, rafal je izletio iz automata i presjekao ga. Neopreznost s oružjem nije bila rijedak slučaj; naša vojska nije počela sa školovanim vojnicima nego s mladićima bez osnovne vojne obuke, tako da su se takve nesreće ponekad događale. Čini se da je i toga moralo biti, i to je bio dio školarine koju smo morali platiti i to katkada krvavo.« Isto, 204.

potrošeno je 34.850 kn u kolovozu, od ukupno sakupljene svote od 134.691,50 kn tog mjeseca.⁴¹ Hitro je osiguran velik broj stanova, oko 30 njih isključivo za smještaj *Španaca*, uz druge ilegalne stanove. Šibl, a i Anka Berus, kao posebno aktivnu na prihvatu *Španaca* spominju Anicu Rakar Magašić. Organizaciju prebacivanja pridošlih dobrovoljaca-povratnika iz Zagreba na teren preuzima Ilija Engel, također *Španac*, koji se vratio ranije te uključio u rad zagrebačke partijske organizacije. Vezu između Engla i ostatka dobrovoljaca-povratnika održavale su Zlata Marušić, Anica Rakar Magašić, Štefica Crnojevac, Berta Petričić, Valerija Pap Kario i Ivan Pandža Brko, članovi rukovodstva mjesne Narodne pomoći.⁴²

U izvedbi Anke Berus priprema se odigrala na sljedeći način: »bilo [je] negdje oko 8-10 drugova i drugarica koji su prvi odlazili da prihvaćaju Špance na javkama. U tom Odboru je tada radila Anica Magašić, Zlata Marušić i ne znam tko je još bio. [...] One su preuzimale Špance, obično po jednoga, i vodile ih na mjesto koje je bilo određeno za njihov boravak. Bio je to prvi prihvati. Davali smo im potrošačke karte, jer se nije moglo jesti bez potrošačkih karata. Doduše s tim potrošačkim kartama bili smo tada još vrlo slabi, to je bio tek početak, tehnike nisu bile toliko organizirane, potrošačke karte su se brzo mijenjale i sl. Znam da smo mogli jedino da ih stalno opskrbljujemo kilogramom kruha dnevno. To je u ondašnjim prilikama značilo ipak da se može nekako proživjeti. [...] Neki su se tužili, jedan je čak i napisao kao prigovor, da sam nešto kasnije, u novembru, kao veliku stvar donijela tamo gdje je on boravio konjsko meso. Drugoga mesa nije bilo, pa je i konjsko bilo dobro i to je ostalo zapisano u knjizi kao dokaz kako smo ih slabo hranili. Mi smo se još mnogo gore hranili. Mislim,

---

⁴¹ Lengel Krizman, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 95-97.

⁴² Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 293-302; Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 187-190.

takva je to situacija bila. [...] Ivan Hariš, proslavljeni Ilija Gromovnik[,] učitelj i vođa diverzanata u ratu, također je dugo boravio u Zagrebu i divio se ljudima koji su htjeli, koji hoće da ga zadrže u kući i koji se ne plaše. Poslije nekoliko dana je došao na javku da ga premjestimo. Pitam: zašto da te premjestimo? A on: »Pa, zamisli, ti bi ljudi bili strijeljani.« »Znamo da bi ljudi bili strijeljani, a na vama i na njima je da vas ne uhvate.«⁴³

Tzv. stambeni ured organiziran je preko čvrstih i zasebnih veza, pri čemu se nije išlo ispod nivoa rajonskih komiteta: »Rajonski komiteti bili su filter za biranje ljudi koji će davati stanove. Oni su opet ove birali preko partijskih organizacija, ali ne govoreći nikada o tome na sastancima, nego pojedinačno.«⁴⁴ Promenada Anke Berus, preko koje je organiziran stambeni prihvata, bila je akcija izrazito visokog intenziteta. Odnosno, riječima same koordinatorice: »Svake večeri između 19 i 20 sati Španac koji je trebao prenoćište šetao je [Deželićevim] [p]rilazom [...] i to cijelom dužinom te ulice, uvijek pojedinačno, a i ja sam šetala istom tom ulicom i kad bi me ugledao koji od njih, pristupio je i slijedio me. Član Mjesnog komiteta kretao se u sektoru zapadne strane kazališta, na trgu do početka Savske ceste. Imao je raspoređene u okolnim ulicama članove rajonskih komiteta, a svaki je malo šire imao raspoređeno po pet-šest drugova koji su oko svojih punktova imali ljude koji su primali Špance na spavanje. Kad sam se uvjerila da me veza vidjela i da je

---

⁴³ Berus, »Narodna pomoć«, 191, 193.

O nonšalantnosti dobrovoljaca-povratnika: »Bilo je i šaljivih stvari. Pričaju mi jedanput tri Španca što se dogodilo. Jedan je od njih odveden kod nekoga, drugi je odveden kod drugoga, treći je odveden kod trećega, a sve u istoj kući, ali ne znaju jedan za drugoga. I sada pričaju: sva ta trojica koji su davali spavanje rekli su za stanare iz kuće da su sumnjivi, da su neprijatelji, da su fašisti, a svaki je primao po Španca. Svi su bili naši simpatizeri. Ti Španci drugi dan izlaze vani i na stepenicama se sva trojica sretnu i ispričaju kakve su razgovore vodili sa svojim stanodavcima. Takva je to bila konspiracija, a naši Španci su se toliko smijali kad su ustanovili da su im svima gazde rekli da su drugi stanari opasni, a oni svi primali Špance!«. Isto, 194.

⁴⁴ Isto, 192.

prihvatila Španca, kao i da ga je rajonska veza prihvatila i dalje predavala onomu koji ima da ga vodi na spavanje, vraćala sam se na Prilaz. Mjesec dana trajala je od 19 do 20 sati promenada Španaca, članova Odbora, rajonskih komiteta i onih koji su davali mjesta za spavanje. Eto, tu smo šetnju zvali »stambeni ured«. Nekad je bilo pet-šest Španaca, a nekad i više. Neki Španci pojavljivali su se tamo samo jedanput, te su ili bili brzo raspoređeni ili dulje ostajali na istome mjestu. Znači, taj se Španac tamo snašao, znao je da s ljudima razgovara, da im digne moral, te su ga prihvaćali kao svoga. Znam, npr., da je Makedonac drug Jelisije Popovski (onda se zvao Jaša Todorović) stanovao na Ksaveru, kod neke obitelji koja je bila naša javka i za druge stvari. On je petnaestak dana bio u Zagrebu i uopće ga nije trebalo premještati. Takvi su slučajevi bili dosta rijetki. To je ovisilo i o stanodavcu i o Špancu. Veljko Kovač[ev]ić je svake večeri dolazio tražiti stan. On uopće nije strahovao, već mu je iz duboke ljudske osjećajnosti i obzira prema ljudima bilo neugodno dulje ostajati, jer je vidio i znao da se ljudi s obiteljima i djecom plaše njegove prisutnosti. A kako se ne bi plašili, kad je čitav grad bio oblijepljen plakatima da se strana osoba u svakom stanu mora prijaviti u roku od šest sati, u protivnom će stanodavac biti strijeljan. U takvim okolnostima nije bilo lako ni stanodavcima ni ilegalcima. Trebalo je čvrsto poštovati pravila ponašanja u ilegalnosti. Uspjeli smo uspostaviti perfektnu organizaciju koja je do kraja izdržala sve zamke takva rada. Vezu s nama koji smo na tom poslu tada radili držao je Vlado Popović [član CK KPJ zadužen za rad s KPH] preko Ilije Engla, kako sam već rekla, a svaka dva-tri dana sastajao se i sa mnom da pita ima li kakvih problema, kako ide čitav taj posao sa Špancima. [...]

U Zagrebu smo im dali četiri javke, to znači znali su kuda da idu. Jedna je bila kod Štefice Crnojevac u Tratinskoj 14, još je jedna bila u Tratinskoj ulici, ne sjećam se ni imena ni broja. Treća je bila u trafici u Radišinoj ulici[,] a četvrta je bila u Draškovićevoj ulici kod krojača Slivonje. Preporučeno im je da idu što

manje u Štefičinu kuću i kod Slivonje, jer su ti punktovi bili stare javke i za teren i za ljude. Mnogo ljudi je poznavalo te dvije javke. Kad bi netko izgubio vezu jednostavno bi otišao kod njih i tražio je.«⁴⁵

Pavle Vukomanović Stipo (1903-1977), jedan od povratnika, promenadu je upamtio na izmoren, ali zahvalan način: »Jednom sam morao poći na spavanje kod druga Brke u Držićevo ulicu, ali sam spao s nogu dok sam tamo stigao. Uz put sam se morao prošetati do Mihaljevca, Maksimira, Črnomerca, Kazališta, a onda do Šubićeve[.] Niti su veze znale tko smo mi, niti smo mi znali tko nas i kuda vodi. Nisu se poznavali ni primaoci ni donosioci ›paketa«. Nije u tom radu bilo grešaka, koliko ja znam. Prvi put u životu osjetio sam da sam u sigurnim rukama. Ne postojim, a živim. Gotovo svake noći mijenjali su nam prenoćište[.] U Zagrebu su svi [Š]panci dobivali raspored. Kako ga je tko dobio, tako se i udaljavao prema svom novom odredištu. Radi sigurnosti kretanja svima su nam nabavljene radne knjižice. Svakoga je od nas u određenom pravcu pratio agent, naš čovjek.«⁴⁶

Dobrovoljci-povratnici znali su se u postupku povratka i »ukrca[t]i na pogrešan vlak ili nešto slično, tako da su neprestano pristizali«. Vrlo intenzivan priliv *Španaca* trajao je od prve polovice srpnja do pred kraj kolovoza 1941. Neki su, pak, na iste punktove pristizali »čak mjesecima kasnije«, kada ih više nitko nije ni očekivao, »ali su ih ti punktovi uvijek prihvatili«. Konzistentnost i tvrdoća zagrebačkog ilegalnog rada nije se narušavala. Prihvat dobrovoljaca zahtijevao je i bazične operacije poput skidanja i preoblačenja, budući da su borci uglavnom raspolagali odjećom koju su nabavili u Njemačkoj i Francuskoj kao tranzitnim zonama, »a ona je bila dosta drukčija nego što je bila ona koja se

---

⁴⁵ Isto, 189, 192-193.

⁴⁶ Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 296.

nosila u Zagrebu«. Ljeti se, navodi dalje Berus, »nije moglo u gojzericama hodati po gradu, kaputi su bili teži, ostale stvari, kao košulje, bile su takve kakve se u Zagrebu nisu nosile, tako da je trebalo presvući dobar dio drugova«. Osim odjeće trebalo je logistički pokriti i temeljne svakodnevne stvari, »nabaviti također i higijenske potrepštine za brijanje, zubne četkice i masu tih sitnica«.47

Zagrebom su prolazili svi, primjećuje glavna i odgovorna u gradskom NOP-u, ljubljanska studentica (1922-26) i celjska radnica (1940) – »čak i Slovenci za koje bi se moglo pretpostaviti da će, prolazeći kroz Sloveniju tamo i ostati. Baš u to doba su prilike u Sloveniji bile vrlo složene i teške, svuda se hapsilo i najmasovnije deportiralo«. Kroz Zagreb je tako »prošao Franc Rožman, onda Dušan Kveder, a bilo ih je i više, no za ovu dvojicu sigurno znam da su prošli«. Dušan Kveder bio je vrlo discipliniran, »dok je na primjer Rožman bio strahovito nervozan i nestrpljiv, nije mogao shvatiti da se nalazi u Zagrebu, te da tu čeka već šest dana i ne odlazi u Sloveniju. To nije ovisilo o nama nego o tome kako je vršio raspored CK KPJ preko druga Vlade Popovića«. *Špancima* je na proputovanju kroz Zagreb »bilo dosadno i teško«; stigli su iz logora »u grad koji su poznavali, ili su čuli za njega, a u njemu [su] ponovo morali živjeti kao da su u logoru«. Stupanj adaptacije »ovisi[o] je i o temperamentu ljudi, neki su lakše podnosili te prilike, neki teže. Neki su se strašno ljutili itd.«, navodi Berus. Prisjećajući se i Kvederove napomene Preradovićevom: »Previše nas puštate da šetamo, pogledaj mi hlače i vidjet ćeš kako je ovaj rub sašiven, ovako se šije samo u Francuskoj. Da je policija pametna, samo bi stala i gledala tko nosi takve hlače. Ili nam promijenite hlače ili nas ne puštajte da izlazimo u grad.«48

---

47 Berus, »Narodna pomoć«, 193.

48 Isto, 191-192.

U ovoj visokoprioritetnoj operaciji kroz Zagreb nisu prolazili samo borci-povratnici iz tadašnje Jugoslavije, već »iz čitavog svijeta gdje su se nalazili na radu kao ekonomski emigranti«. Većina niti nije bila prije partijski povezana u zemlji, »a neki uopće nigdje nisu bili članovi Partije: Radili su po šumama i kojekuda, radili su u Kanadi, Južnoj Americi, često negdje gdje nije bilo jačeg radničkog pokreta i otišli su dobrovoljno, na vlastitu inicijativu, kao klasno svjesni i antifašisti u Španjolsku«. Nakon što je nekako – u općoj ustaničkoj zbrci – ipak izvršen raspored te kadrovi različitih profila odaslani u približno rodna/zavičajna područja, neki su ipak odlučili ostati u Hrvatskoj, »(u onom dijelu kojim je rukovodio CK Hrvatske, a taj se poklapa s današnjom Republikom Hrvatskom). Tako je npr. ostalo na rasporedu u Hrvatskoj nekoliko Crnogoraca[.]«⁴⁹

U čitavom procesu povratka Zagrebom je provedeno oko stotinu *španskih boraca*;⁵⁰ prema Anki Berus pao je jedan, a i taj slučajno.⁵¹

Uz (1) Odbor za *Špance* u okviru Pokrajinskog odbora Narodne pomoći djelovali su (2) Logorski odbor (otpremanje vijesti, hrane i potrepština, moralna te pravna pomoć internircima i njihovim obiteljima, izvlačenje aktivista, poput Nade Dimić, Anke Butorac, Mace Gržetić i Jože Turkovića); te (3) Odbor narodnooslobodilačkog fonda (ONOF; Otpremni odbor), 1941. u sastavu Ivan Barbalić, Ivan Žic, Nikola Brusić i Nikola Župić.

Otpremni odbor (ONOF) kasnije se, ukidanjem/preimenovanjem Narodne pomoći, kao sektor rada utopio u Narodnooslobodilačke odbore, zadržavši

---

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Lengel Krizman, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 97; Ista, *Zagreb u NOB-u*, 189-190.

⁵¹ V. također Šibl, *Iz ilegalnog Zagreba 1941.* (Zagreb: Naprijed, 1957), 123-127.

temeljnu logističku funkciju. Računa se da je na sektoru Narodne pomoći 1941. godine radilo oko 600 aktivista s oko 6 000 stalnih suradnika i oko 10 000 simpatizera/prilagača,⁵² a prema istraživanjima Narcise Lengel Krizman, na temelju fragmentarnih podataka za siječanj-kolovoz 1942. (bez divljih veza, priloga i drugih nivoa solidarnosti, a i bez podataka za svibanj i srpanj – tj. srpanj samo prema saldu za kolovoz, ali bez specifikacije), pribilježeno je 19 825 prilagača u novcu.⁵³ Rad frontovskog spleta je prema Anki Berus 1944. postao toliko širok, gust i gotovo javan, da nije trebalo puno da se probiju antifašističke organizacije, što se mahom manifestiralo ljeta iste godine.⁵⁴

Ključna skladišta ONOF-a od prve ratne godine nalazila su se u radionicama, dućanima i privatnim stanovima, pa tako primjerice u radionicama Franje Zime, Dragutina Zvera, Josipa Đila, Nikole Slivonje i Jelačića (za odjevne predmete), pekarni Ivana Metelka (za brašno), kolarskoj radioni Vinka Kolara (za oružje), trafici Anke Mikulčić (za duhan), stanovima dr. Petreševića, Jurja Bocaka, Mice Gazić, Ivanke Vitasović, Pepice Špoljarić itd. Svako skladište imalo je svog (zaduženog/odgovornog) ilegalca a roba se, prema pravilima ilegalnog rada, nije trebala izdavati bez prethodnog naređenja.⁵⁵ Marija Mica Gazić (1898-1942) bila je posebno požrtvovna i angažirana kurirka, a ženama (i omladincima) je i inače dodjeljivan ovaj oblik rada. Mica Gazić uhapšena je i streljana 9. studenog 1942. godine.⁵⁶

Jedan od važnijih segmenata djelovanja ONOF-a bilo je prikupljanje,

---

⁵² Isti, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 283.

⁵³ Lengel Krizman, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 108-110; Ista, *Zagreb u NOB-u*, 215. Preko Narodne pomoći namjerno se (radi politizacije, vezivanja uz pokret) forsiralo širinu priloga. Veći prilozi uplaćivani su direktno na partijski račun. Partijsku blagajnu vodio je Dragutin Saili Konspirator. Berus, »Narodna pomoć«, 204.

⁵⁴ Isto, 202.

⁵⁵ Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 282-283.

⁵⁶ Isto, 283, 426.

skladištenje i otprema sanitetskog materijala. Anka Berus u posveti radnicima-liječnicima o tome kaže sljedeće: »O sanitetskom materijalu treba napomenuti da je tražio poseban tretman. To je bio vrlo osjetljiv materijal i tu smo se morali osloniti na stručnjake da nam dadu upute kako treba s njim rukovati u transportu, kako ga čuvati na skladištu i tome slično. Za skupljanje sanitetskog materijala i ostale sanitetske potrebe oko Narodne pomoći bila je velika mreža naprednih liječnika, medicinskog osoblja u važnim i velikim medicinskim ustanovama. Prema bilješkama dra Lava Vrbanića koji je u 1940. godini radio u Odboru Narodne pomoći bili su: prof. Vitasović, koji ujedinjava sve te veze do svoje pogibije, dr Juraj Bocak ml. bio je povjerenik za klinike na Šalati, dr Arsen Škatarić za Higijenski zavod i Zaraznu bolnicu, dr Josip Kajfeš za bolnicu na Sv. Duhu, dr Miljenko Kraus za zgradu socijalnog osiguranja (SUZOR), dr Pava Jajac za ambulante socijalnog osiguranja, dr Vlado Gvozdanović i doktorica Pjerotić za klinike u Draškovićevoj ulici. Dalje: dr Cesarec, dr Fališevac, dr Iso Gartenberg i mnogi drugi rade na tim poslovima. Veliki dio njih položili su svoje živote u ratu. Strijeljan je, osim ostalih, dr Bocak u Jasenovcu. Znatan broj ih je poginulo u NOB-u.

Mnogo lijekova davao je i Higijenski zavod, jedanput npr. nekoliko tisuća metara gaze (predala Vilma Bonačić). U jesen 1941. stiglo je 500 ampula seruma protiv tifusa za 10 000 injekcija itd. Nemoguće je svega se sjećati.«⁵⁷

Izvanredna akcija Antuna Bibera Teheka, generalnog otpremnika, vezana uz sanitetski materijal, simptom je dubine uloga i intenziteta ilegalnog rada: »[J]ednog dana drug Antun Biber Tehek organizirao [je] akciju slanja i robe

---

⁵⁷ Berus, »Narodna pomoć«, 180. Šibl o doprinosu Higijenskog zavoda: »samo u prvom navratu« Jelena Hadžikan i Maca Halužan nabavljaju 500 ampula seruma protiv tifusa i predaju dr. Aleksandru Kohareviću; materijal se skladišti u stanu dr. Koharevića i tajnom punktu kod Pivovare. U Higijenskom zavodu »svi su službenici, osim nekolicine, antifašistički nastrojani«. Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 286-287.

i ljudi tako reći u neograničenom broju. Zbornom mjesto bio je trg pred Zapadnim kolodvorom u 19 sati. Slali smo na taj trg sve što smo znali da treba da se otpremi iz Zagreba. Materijal, osobito sanitetski, davali smo u velikim paketima svima koji su trebali otići. Sjećam se, te sam večeri šest puta taksijem vozila na trg pakete sanitetskog materijala iz raznih apoteka i skladišta. Tamo se skupilo oko 40 ljudi, svi obučeni jako šareno, poput planinara, s gojzericama, s najrazličitijim kaputima, džemperima, a u jednom kutu nalazila se masa robe i paketa. Tehek nikako ne dolazi, pa tek dođe i veli da toga dana ništa od izlaska. Do 20 sati nije bilo nikakvih novosti, nastala je greška na vezama, nisu se sporazumjeli za dan. Neki željezničari su tvrdili da je izlazak dogovoren za taj dan, drugi da nije nego za drugi, tako da je nastala neka zabuna. U vlak nije uključen prazan vagon kojeg je netko trebao da primi! Tamo smo se našli Tehek i ja sami s tolikom masom ljudi i materijala usred Zagreba, a oko 21 sat treba biti svatko sklonjen s ulice radi redarstvenog sata. Nemaš kome da ih predaš. Odmah smo pitali tko može da se vrati odakle je došao. Veći se dio ipak mogao vratiti, pošto to nisu bili ilegalci takvog kalibra kao što su bili Španci, već manje kompromitirani ljudi. Svakog smo natovarili paketima, neka ih odnese tamo gdje ide na noćenje. Onda smo se latili posla da nađemo, gdje da smjestimo one druge koji se nisu imali kamo vratiti. Znam da smo 15 minuta prije 21 sat već onako izmoreni Tehek i ja ostali sami na tom trgu i da smo se zadovoljno glasno smijali: sad je sve gotovo i sad možemo i mi otići. Nitko nije oputovao, ali se nikome ništa nije dogodilo. Drugi se dan više nije mogla, bar tada, poduzeti ista akcija. Takvi i slični kanali stalno su se otvarali, širili, ali se i gubili.«⁵⁸

Narodna pomoć indeks je specifičnog modela borbe: ilegalni, a široki (frontovski) pokret u gradovima plus partizansko ratovanje u provinciji. Model

---

⁵⁸ Berus, »Narodna pomoć«, 203.

se pokazao prilično uspješnim, a raskinuta je klasična boljševička tradicija generalnog štrajka (revolucije),⁵⁹ ono što bi se u domaćem žargonu moglo nazvati epizodom Kopinič, a što je u radikalnijoj imaginaciji imalo horizont automatskog slijetanja sovjetskih padobranaca i operaciju »zauzimanja Gornjeg grada«.⁶⁰ Formula »gerila i grad«, odnosno »partizanstvo i grad«,⁶¹ fiksirana je na savjetovanju u Stolicama 26-27. rujna 1941. godine.

Osim onih oko stotinu *Španaca* iz iskaza Anke Berus, važan je factor u kanaliziranju i kondenziranju učinkovitog modela borbe bio i Ivan Stevo Krajačić (1906-1986), vojna (»specijalna«) linija, Španjolac koji se vratio u svibnju 1939. godine.⁶²

---

⁵⁹ Međuraće svjedoči o nizu Kominterninih investicija u podizanja oružanog ustanka/revolucije u gradovima, poput recimo Hamburga 1923, Talinna 1924. ili Kantona 1927. godine. Neuspjeh se, uz niz žrtava, provala i slamanja lokalnih organizacija (ali i Kominterninih rukovodilaca – na takvim testovima pao je Zinovjev), ipak obrnuto proporcionalno mjerio u sticanju iskustva, izgradnji mreža i kadrova, pogotovo specijalne (informativne) sekcije Crvene armije. V. Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918-1933* (Westport i London: Greenwood Press, 1999), 27-53; Aino Kuusinen, *Bog ruši svoje anđele* (Zagreb: Globus, 1981), 67-73.

⁶⁰ Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 107-108.

⁶¹ Tito, sovjetski đak, inzistirao je na nazivu »partizanstvo« (upozorenje Marku Oreškoviću prilikom pravljenja štabova po Lici i Bosanskoj krajini da ih ne zove gerilskima), a i sam je bio obučen u tom tipu rada. O Titu, *partizanici*, Karolu Sverčevskom i studiji Nikite Bondareva v. Ivo Goldstein i Slavko Goldsten, *Tito* (Zagreb: Profil, 2015), 123-125. O partizanskoj doktrini, manevru i mobilnosti od Ruskog građanskog rata pa nadalje v. Walter Darnell Jacobs, *Frunze: The Soviet Clausewitz 1885-1925* (Hag: Martinus Nijhoff, 1969). O figuri partizana i logici građanskog rata v. Traverso, *Fire and Blood*, pogl. 2. Inače, vojni povjesničar Walter Laqueur u svojoj studiji-pregledu odlučio se za naziv »gerila« kao klasični i obuhvatni termin za prakse partizanskog ratovanja. Walter Laqueur, *Guerilla Warfare: A Historical and Critical Study* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1997), xv-xix.

⁶² Ivan Jelić, *Tragedija u Kerestincu* (Zagreb: Globus, 1986), 50.

III. Ekskurs iz organizacijske pretpovijesti

Organizacija Narodne pomoći nastavlja se na tradiciju Međunarodne crvene pomoći (MCP), prilagačke i zaštitne sekcije Treće internacionale, koja je proistekla iz ruske 1917. i narednih revolucionarnih godina (u Njemačkoj su komiteti Crvene pomoći osnivani, primjerice, s proljeća 1921). Međunarodna crvena pomoć formalizirana je 30. studenog 1922, na Četvrtom kongresu Kominterne. Predlagač je u ime veteranskih udruženja pionira revolucije (Društvo starih boljševika te Društvo predašnjih političkih osuđenika i izgnanika carske Rusije)⁶³ bio poljski komunist Feliks Kon, s inicijativom da se osnuje potporno (solidarno više nego humanitarno), ujedno i političko tijelo (»politički Crveni križ«), koje bi u temelju rada imalo skrb za internirane političke radnike te njihove obitelji (materijalnu, moralnu i pravnu).⁶⁴ Otud i ruski akronim – MOPR.⁶⁵

Prvi predsjednik udruženja bio je Julian Marchlewski, potpredsjednica Clara Zetkin. U nizu nacionalnih sekcija, sovjetska je bila najveća,⁶⁶ a sudbina organizacije završit će kao i sudbina Kominterne, u staljinističkom ključu. Prema Glebu Albertu, koji je nedavno istražio ovaj fenomen unutar sovjetskog konteksta, MOPR, organizacija koja se prilično razvila kao svojevrsni supstrat civilnog društva (rasadište »nove proletherske javne sfere«), završila je na

---

⁶³ Lengel Krizman, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 93.

⁶⁴ John Riddell, ur., *Toward the United Front: Proceedings of the Fourth Congress of the Communist International, 1922* (Leiden i Boston: Brill, 2012), 960-961.

⁶⁵ Международная организация помощи борцам революции; Međunarodna organizacija pomoći borcima revolucije.

⁶⁶ MCP je 1937. brojala podružnice u 74 zemlje svijeta, 1933. je imala preko 13,7 milijuna članova, Ivan Očak, »Jugoslavenske vanpartijske emigrantske organizacije u SSSR-u između dva rata«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23, br. 1 (1990): 222; u Sovjetskom savezu je 1930. broj članova već prešao 8 milijuna, Gleb Albert, »The USSR Section of the International Red Aid (MOPR): The Institutionalisation of International Solidarity in Interwar Soviet Society«, u: *International Communism and Transnational Solidarity*, 91.

novim prioritetnim zadacima opće mobilizacije: prikupljanju priloga za podizanje sovjetske ratne industrije (tenkova Crvene armije) 1941. godine.⁶⁷ U ranijoj je, pak, fazi ista ta sekcija bila izdašan izvor financiranja mreža međunarodnih organizacija, ali i logistička potpora zbivanja oko hotela Lux moskovske 1937. Dugogodišnja čelnica sovjetske sekcije i upraviteljica čitave organizacije, koja se u aparatu MOPR-a/MCP-a uspinjala negdje paralelno sa Staljinovim usponom u aparatu VKP(b)-a, bila je Lenjinova tajnica, drugarica *Absolut* – Elena Stasova (1873-1966),⁶⁸ jedna od rijetkih preživjelih iz svijeta starih boljševika, masivno pogođenih čistkama.⁶⁹

U nizu kominternskih organizacija, uz MCP, još su i Profintern (Sindikalna internacionala), Krestinterna (Seljačka internacionala), Sportinterna, Organizacija za pomoć gladnima u Rusiji, za pomoć radnicima, Komunistička omladinska internacionala itd. Nizom tih organizacija, poput tri posljednje navedene, rukovodio je (neke i osnovao) Willi Münzenberg, »crveni milioner«, crveni Hugenberg, medijski novator, aktivist širokih dometa i raspona djelovanja. Oko Münzenberga kao heterodoksne ulazne točke u svijet međuratnog komunističkog pokreta okupljena je jedna nova struja prilično produktivnih istraživača (primjerice, gore spomenuti Gleb Albert). Uz organizacije međunarodne solidarnosti, i određene kontroverze koje se uz njih

---

⁶⁷ Isto, 121. Tu treba spomenuti i dalje uspješne i velike (javne) kampanje internacionalne solidarnosti povodom španjolskog Rata za republiku (1936-39) ili pisma povodom Dana Pariške komune, službenog datuma MOPR-a.

⁶⁸ Uz Stasovu, ako se polazi iz prozopografske perspektive operativaca Kominterne na sektoru Crvene pomoći, interesantan je friulski dvojac Tina Modotti – Vittorio Vidali. Usp. Patricia Albers, *Shadows, Fire, Snow – The Life of Tina Modotti* (Clarkson Potter, 1999). A o svijetu kominternovaca više u studiji Brigitte Studer, *The Transnational World of the Cominternians* (Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan, 2015).

⁶⁹ Društvo starih boljševika sačinjavali su članovi partije otprije Oktobra 1917; 1922. bilo ih je 44 tisuće, uzak ali elitni sloj koji je za vrijeme staljinizma bio na totalnom (i primarnom) udaru; društvo je sastavljeno u veljači 1922. kao grana Instituta za partijsku povijest. Rasformirano je u kolovozu 1935, uoči monstr-procesa.

vežu,⁷⁰ Münzenberg je posebno angažiran bio na frontovskom spletu tzv. Kultinterne, polju njegove najčišće i najčvršće emancipacije.⁷¹

Ivan Očak u razgovoru s Krležom dotiče se nekih Münzenbergovih kampanja, Mira Kolar Dimitrijević u studiji o Ivanu Krndelju spominje akcije IRP-a (Internacionalne radničke pomoći) u Zagrebu. IRP je bio svojevrsni organizacijski pandan Međunarodnoj crvenoj pomoći (koja je, opet, bila policentrična organizacija) te su tu znali izbijati institucionalni rivaliteti oko jurisdikcije u djelovanju, borbe za kadrove/članstvo, financije itd. (ali izraženije shodno visini skale; što se zagrebačkog slučaja tiče izgleda da je trokut solidarnosti IRP-MCP-Profinternu, barem u liku pučkog tribuna Ivana Krndelja, bio dosta dobro prilagođen uspješnom funkcioniranju na terenu).

Crvena pomoć u Hrvatskoj/Jugoslaviji osnovana je 1922 – prva značajnija akcija vezana je uz pomoć obitelji Alije Alijagića, (obješenoga) atentatora na ministra unutarnjih poslova Milorada Draškovića, donositelja Obznane, u Delnicama 21. srpnja 1921. godine.⁷² O Alijagiću, ali i Franji Ljuštini⁷³ tih dana

---

⁷⁰ Primjerice, kontroverzna studija tabloidskog pristupa Seana McMeekina, *The Red Millionaire. A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West* (New Haven: Yale University Press, 2003) i odgovori na nju, Kasper Braskén, *The International Workers' Relief, Communism, and Transnational Solidarity: Willi Münzenberg in Weimar Germany* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015); *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*.

⁷¹ Bernhard Bayerlein, »The ›Cultural International‹ as the Comintern's Intermediate Empire: International Mass and Sympathizing Organisations beyond Parties«, u: *International Communism and Transnational Solidarity*, 28-88.

⁷² Lengel Krizman, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 93.

⁷³ Krleža o Ljuštini: »Franjo Ljuština, austrijski vojni bjegunac, od lenjinskog poziva ›Svima«, već u austrijskoj kasarni jedan od prvih Lenjinista kod nas, član prvog Zagrebačkog gradskog radničkog vijeća, novembra 1918. prebjegao je u Mađarsku da se bori za Komunu. Vrativši se poslije sloma mađarske revolucije u zemlju agitira kao ›krasnoarmejac«, u prvim danima stvaranja Socijalističke radničke partije (komunista); član Akcionog odbora ljevice, organizator izborne borbe za općinske izbore i za Konstituantu 1920, hapšen, policijski protjerivan i gonjen od godine 1919, ponovno hapšen, tuberkulozan još od rata, obolio je akutno [...] ovako i onako čovjek je bio stoprocentan kandidat smrti[.]« Citirano prema:

svjedoči Tatjana Marinić (1897-1966), partijska veteranka koja je jedno vrijeme rukovodila na liniji Crvene pomoći:⁷⁴ »Crvena pomoć, to je bila jedna polulegalna organizacija,⁷⁵ mi smo prodavali ili cvijeće, ili smo prodavali fotografije. Kad je Ljuština umro [25. I. 1922] mi smo prodavali njegovu fotografiju za Crvenu pomoć. Išlo se na njegov grob i poslije na grob Alije Alijagića.«⁷⁶

Rad organizacije prema Marinić nakon prvobitnih/porođajnih muka bio je sustavno posložen: »U toj organizaciji Crvene pomoći, tu je bio tačan program što imamo raditi itd. [...] Ispočetka se skupljalo, davalo u sindikate, nosilo privatno jedan ili drugi. Ali od 1923. godine, naročito 1925. (kada je izabrano i rukovodstvo Crvene pomoći), tada je to išlo preko partijske organizacije. U partijskoj organizaciji uvijek je bio jedan čovjek zadužen za CP i svaki je član partije doprinio[.] Recimo: grupe simpatizera – simpatizeri nisu plaćali partijsku članarinu, ali su doprinosili za CP, a krug simpatizera, preko grupa simpatizera i – konačno – preko čitavog radničkog pokreta, pa preko sindikata, širio se i odanle su dolazila sredstva[.] To je bilo jako temeljito organizirano,

---

Ivan Očak, *Krleža-Partija: Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917-1941* (Zagreb: Spektar, 1982), 98-99.

⁷⁴ »U Beču sam radila s Gorkićem, Lovrom Kuharom, Parovićem, a ranije (kad sam došla u Beč) s Milošem Markovićem, metalskim radnikom, koji je bio također član rukovodstva. U to vrijeme živjela sam u Beču, s Đurom Cvijićem, i dolazila u dodir u radu, a i inače, gotovo sa svim ljudima koji su tamo dolazili iz zemlje ili odlazili u zemlju. Moje konkretno zaduženje bio je rad u rukovodstvu Crvene pomoći s Lovrom Kuharom. Iz toga perioda također znadem mnogo stvari o kojima bih također mogla dati podatke ako je potrebno. U periodu od 1934, nakon mog povratka u zemlju, pa sve do 1941. (naročito do 1936), radila sam u rukovodstvu Crvene pomoći s drugom Josipom Krašom i Stevanom Galogažom, te na smještavanju ilegalaca. Napominjem da su u stanu u Kustošiji, Frankopanska ul. br. 127, stanovali gotovo cijelu 1936, 1937, pa još i kasnije drugovi iz Centralnog komiteta, a taj stan koristio je i u njemu stanovao generalni sekretar naše Partije, drug Tito. To je bila kuća Branka Cvijića i kod njega su stanovali.« HDA, f. 1372, MG-21/III-34, Izjava I, 2-3 (svjedočanstvo Tatjane Marinić, ovo i naredna, navodi se u pročišćenoj/redigiranoj verziji).

⁷⁵ Organizacija, iako zamišljena frontovski, kao široko, javno tijelo (s, naravno, karakterističnom dubinom), u Kraljevini Jugoslaviji/SHS bila je više ilegalna nego legalna, ali je nalazila druge legalne kanale.

⁷⁶ HDA, f. 1372, MG-21/III-34, Izjava II, 8.

i to se občinjavalo preko partijske organizacije. Onda rukovodstvo: oni su imali svoje sastanke, itd. Crvena pomoć je bila vrlo dobro organizirana. Npr. – ljudi u zatvoru: trebalo je organizirati njihovu prehranu i trebalo je uvijek naći jednu kuhinju. Mi smo imali kuhinju *vis a vis* Petrinjske ulice, pa smo onda imali čak dolje u Ilici onu našu birtiju, to je vodio jedan naš drug. [...] Kada je bila konferencija Crvene pomoći – to je bio jedan masovni sastanak.«⁷⁷

Ovakav tip organizacije tražio je širinu i legalnost, pa ne čudi da se išlo na ličnosti koje su mogle javno djelovati, recimo gradske zastupnike ili sindikaliste-komuniste: »Krndelj je odmah počeo raditi u sindikatima. On je radio i s nama, Krndelj je ostao uvijek vezan u Crvenoj pomoći; on, Tomanić i Kranjec. Zašto? Zato jer su oni bili gotovo uvijek izabrani u Vijećnicu – i kad je trebalo intervenciju, mogli su djelovati kao gradski oci/zastupnici[.] I drugo – mogli su djelovati ispred sindikata. Kranjec – on je vječno bio gradski otac; i Tomanić. I Krndelj isto. I tako su oni imali i vezu s nama; jer, konačno, preko sindikata se također dijelila ta pomoć. Stalno su na tome radili, jer mi nismo mogli, recimo, advokata naći, pa naravno da su ti advokati traženi i putem partijskih veza itd. Uglavnom su to radili sindikati. Osim ako je netko bio zatvoren, tko nije bio radnik, onda nije išlo preko njih.«⁷⁸ Zaključak iskaza, i ovog kao i ranijeg, indicira na hibridni, terenski, praktični slučaj – preplitanje između praksi i nadležnosti IRP i CP i sindikata u zagrebačkom slučaju.

Marinić kao posebno aktivne na liniji Crvene pomoći spominje Srećka Šilovića (1885-1965), Nikolu Hećimovića (1900-1929) i Josipa Kraša (1900-1941). Hećimović, sekretar CP, ubijen je u travnju 1929. godine zajedno s Đurom Đakovićem (1886-1929), orgsekretarom CK KPJ, u Šelejevoj grabi na

---

⁷⁷ Isto, 4-5, 8.

⁷⁸ Isto, 4.

slovensko-austrijskoj granici.⁷⁹ Teror šestojanuarskog režima dohvatio je i Tatjanu:⁸⁰ »Ja sam bila zatvorena 1929. pa '30. godine; 1930. sam bila batinjana, tada su mi povredili kralježak. 1931. sam natekla, prestala mi je ruka raditi i nastalo je čisto jedno poremećenje.«⁸¹ Nakon povrede Marinić se liječi u Grazu i Beču, nakon toga odlazi u Moskvu na čistku: »To su bili strašni dani[.] Ja sam došla iz Jugoslavije iz rada u kojem si svaki dan nosio glavu u torbi, danas si razgovarao s jednim drugom, sutra ga više nije bilo, i sada najednom dođeš u Moskvu i dobiješ jednu takvu odluku o čistki u Kominterni. Ja sam tražila da se žalim. Naši drugovi, počevši od Gregora, Horvatina i ostalih, koji su tamo bili, svi su mi govorili da se ne žalim, jer da je to već potvrđeno[.] Ja sam kazala – potvrđeno ili ne, ja ću se žaliti, jer imam pravo«. Žalba je izborena preko veza u OMS-u: »predati žalbu to je bilo tako teško kao doći do Staljina. Imala sam izvjesna poznanstva u Moskvi, konačno i iz rada, jer sam radila kad sam bila u inozemstvu; radila sam na OMS-u, a to znači tehničari internacionalnoj. Tu si susretao masu ljudi iz raznih zemalja, za koje često nisi znao otkuda su. Mnogi ljudi su me poznavali iz tog rada i ja sam prodrla jedva nekako do Béle Kuna, koji je bio sekretar Balkanskog sekretarijata i zahtijevala od njega da poduzme sve da se moja žalba prihvati[.] Borila sam se preko veza (poznavala sam Leszczyńskog, sekretara partijske organizacije Poljske, Kuusinena, Manuilskog, itd. odranije) i iskoristila sve da se dokaže da ja tu nisam ništa kriva.«⁸²

---

⁷⁹ Ivan Očak, *Braća Cvijići* (Zagreb: Spektar - Globus, 1982), 298.

⁸⁰ »U Beču su uhvatili neke materijale i gore je pisalo Tat. i oni su mislili da je to Tatjana, tada sam ja morala svoje ime legalizirati, svi su mislili da je to ilegalno ime, ali to nije bilo ilegalno ime.« HDA, f. 1372, MG-21/III-34, Izjava II, 18. Ime je inače ostavština Antuna Branka Šimića iz zbirke *Preobraženja*, dar Josipi Marinić. Šimić je 1925. umro od tuberkuloze.

⁸¹ HDA, f. 1372, MG-21/III-34, Izjava II, 13.

⁸² Isto, 15.

Berlinsko iskustvo nakon moskovskog zapečatilo je Marinićinu karijeru: »Bila sam u Berlinu u onom času kad je bila demonstracija fašista i kad je bila demonstracija antifašista, kad je ispred Marks-Lenjinskog doma išla velika kolona, oko 500 000 ljudi, koji su demonstrirali protiv fašizma; to je bilo u januaru ili tokom februara 1933. godine. Trebalo je biti neko savjetovanje u februaru i ja sam se sastala s tim drugovima, medju njima je bio Dimitrov, bio je Parović, Gorkić, bio je Voranc, koji je radio tada po Crvenoj pomoći. Oni su mene pitali kako je (jer su vidjeli da dolazim iz Moskve), a ja sam rekla jednu stvar koja je mene kasnije užasno koštala. To je bilo to: ja sam ih pitala da je meni jedna stvar čudna – da mi dolazimo u Moskvu, da smo bili na raznim funkcijama, i da naše partijsko rukovodstvo nas ne ispituje, ne daje mišljenja da ispita našu situaciju kod pojedinaca, nego da mi tako dolazimo na čistku. Onda su oni rekli kako ja nemam povjerenja prema Kominterni.«⁸³

Godine 1935. u Zagrebu dolazi do Afere opalograf, procesa protiv mjesne organizacije Crvene pomoći: »bio je Svjetličić, Kavurić, mislim i Rauševića«,⁸⁴ ali se ništa nije dogodilo za vrh organizacije, »proces je bio ograničen, Politeo je branio. Zapravo, on je bio advokat *Borbe* i sve je on branio. Ja sam bila vezana u centralnoj organizaciji [Crvene pomoći]. Kraš, ja, Šilović – to je bio PK za Hrvatsku«.⁸⁵

Godine 1936. pada mjesni partijski tehničar Ivan Knežić i Tatjana je opet uhapšena: »Ja sam imala tehniku Cepeovsku, a na meni su bili svi ilegalci. On je jednostavno rekao da ja znam za ilegalce i mene je teretio. Na sudu je to popravio koliko je mogao, ali pod batinama nije izdržao. [...] Na mojoj liniji nije

---

⁸³ Isto, 16-17.

⁸⁴ Isto, 20; HDA, f. 1723, k. 363, 08-002-NOBU-1-1942, 1-3.

⁸⁵ HDA, f. 1372, MG-21/III-34, Izjava II, 20.

nitko pao. Kad sam se ja vratila našla sam drugove u stanovima u koje sam ih smjestila i kad sam pitala – drugovi, kakva je to konspiracija?, oni su meni kazali – pa samo si ti znala za to. To je za mene bilo stvarno jedno priznanje.«⁸⁶

Iste godine održana je i Prva zemaljska konferencija Crvene pomoći⁸⁷ za Jugoslaviju, u zagrebačkoj Kustošiji, s trideset delegata i dvodnevni programom. Crvena pomoć prema Tatjani Marinić »uvijek je radila«, i kad je partija bila u frakcijskim ruševinama (a to se odnosi na dobar dio međuraća): »Naši simpatizeri, kojih je uvijek bilo mnogo, to je funkcioniralo. Takodjer, iako su Nezavisni sindikati bili zabranjeni, sindikati su ostali funkcionirati, i rad je dalje tekao. Šilović je bio malo zatvoren pa je izašao, drugovi su dalje nastavljali rad. Anka Supanc, Galogaža (kad nije bio u zatvoru), onda Fritz Daić, i drugi – oni su stalno radili u Crvenoj pomoći.«⁸⁸ Rad će se, uz neke preinake, nastaviti i u ratu.

---

⁸⁶ Isto, 18; Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, sv. II (Sarajevo i Beograd: Svjetlost - Prosveta, 1968), 609; Očak, *Braća Cvijići*, 480.

⁸⁷ Organizacija između Prve zemaljske konferencije i početka Drugog svjetskog rata mijenja ima u Narodnu pomoć, na tragu narodnfrontovskog kursa sa VII. kongresa Kominterne (srpanj-kolovoz 1935). Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 24.

⁸⁸ HDA, f. 1372, MG-21/III-34, Izjava II, 20.

IV. Sanitet

Za indeks relevantnosti zagrebačkoga pokreta otpora (sudionika, simpatizera, materijala, informacija) u uspješnom odvijanju partizanske borbe u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941-1945. godine (pogotovo u ranijim fazama rata i ustanka) mogla bi poslužiti sljedeća fusnota iz studije Narcise Lengel Krizman. Prema Izvještaju Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 30. ožujka 1942. god. Vrhovnom štabu NOP odreda Jugoslavije o političkom stanju u odredima i na terenu (zapovjednik Ivo Vladić [Ivo Rukavina], politkomesar V. Katić [Vladimir Bakarić]), autorica zaključuje kako je »sanitetska služba bila jedno od najbolnijih pitanja u toku 1941. na oslobođenom teritoriju. Organizirali su je na Baniji, Lici i Kordunu dva liječnika i dva studenta medicine pristigli iz Zagreba, dok su preostala trojica – koji su također radili na tim terenima – stigli iz Karlovca i Siska«. Tek od sredine 1942. godine, tvrdi autorica, »nakon opetovanih poziva«, nastupio je »znatniji priliv medicinskog kadra [iz Zagreba] na teren.«⁸⁹

---

⁸⁹ Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 72.

Izjava rukovodećeg tandema iz GŠH (Vladić-Katić, odnosno Rukavina-Bakarić) u originalu glasi ovako:

»Najbolnije pitanje pretstavlja sanitetska služba. Jedini su nam pouzdani liječnici dvoje mladih liječnika iz Zagreba, od kojih jedan djeluje na Kordunu [Savo Zlatić], a drugarica u Lici [Slava Očko]. Pored njih imamo još jednog liječnika na Kordunu [Jakov Kranjčević Brado, bolničar iz Španjolskog građanskog rata i graditelj bolničkog kompleksa na Petrovoj gori], jednog u Drežnici [Oton Kraus] i jednog (Rus) u Baniji [Ljahov]. Sanitetsku službu u Baniji organizuju dva studenta medicine [Ivo Brodarac i Krešo Majer]. Liječnici nam se iz Zagreba i drugih gradova ne odazivaju našim pozivima.« »Dokument 134 – Izvještaj Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 30 ožujka 1942 god. Vrhovnom štabu NOP odreda Jugoslavije o političkom stanju u odredima i na terenu«, u: *Zbornik NOR-a*, sv. V, knjiga 3, ur. Jovan Vujošević i dr. (Beograd: VIJNA, 1952), 427.

U sličnom je tonu i apel-izjava doktorice Slave Očko svojim zagrebačkim drugovima,⁹⁰ napisana u ime Štaba grupe partizanskih odreda Like (Glavni štab Dalmatinskih odreda; bolnica), 1. svibnja 1942. godine:

»[O]braćam se na vas sa molbom da nam pošaljete lijekove prema priloženom popisu, jer su nam ti vrlo potrebni. Napominjem, da taj popis nije ni izdaleka potpun, jer je napisan na brzu ruku, pa vas molimo da — ukoliko vam je to moguće — pošaljete i više toga i drugih lijekova koji nisu popisani. Ujedno vas molim da te lijekove pošaljete u što većoj količini, jer je naš oslobođeni teritorij vrlo velik, vojska nam je prilično brojčana, a na granicama se stalno vode akcije. [...] Ispočetka smo se borili sa mnogim poteškoćama, možemo reći da smo [...] bolnicu i ambulantu stvorili iz ničega. Sada je međutim već mnogo bolje. Osvojenjem Korenice zadobili smo jednu apoteku — istina bila je prilično opljačkana, ali ipak smo dosta toga time dobili. [...] Moja hirurška praksa je vrlo mala — svega 2 mjeseca staža [...] — pa se ograničujem samo na male hirurške zahvate. [S]a velikom žudnjom očekujemo dolazak još kojeg liječnika na našu oslobođenu teritoriju. Osim mene od stručnog sanitetskog osoblja rade ovdje još 4 školovane sestre pomoćnice i jedna primalja i instrumentarka (17 godina prakse). Kako vidite iz tog kratkog i nepotpunog pregleda, samo nam je potreban još koji liječnik, po mogućnosti hirurg — i mi bi mogli da imamo vrlo dobru sanitetsku službu. Raditi se može mnogo i mirno, tako da je to pravi užitak. Drugovi, nemojte mnogo premišljati. Život je ovdje i mnogo ljepši

---

⁹⁰ O sjećanju na sanitetske tečajeve koje je doktorica Očko vodila dok je još boravila u Zagrebu v. Milica Opalo Milidrag, »Trešnjevačka omladina«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. I, 170. O sjećanju na sanitetske tečajeve i tečajeve rukovanja oružjem, u okviru tzv. takmičarskih petodnevk, v. Zlata Flego, »Sekretar sveučilišne Narodne pomoći«, *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 338. V. također Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 151-152.

i mnogo sigurniji negoli u gradovima. Dođite[.]«⁹¹

Da je komunikacije bilo, i da je grad – na različite načine i preko različitih kanala – pomogao selu u jednoj široj, plebejskoj borbi za modernizaciju, ali i borbi za spas golog života, svjedoči pluralizam isječaka na zagrebačkom frontovskom lancu.⁹²

Srećko Šilović, liječnik, ilegalac, dugotrajni aktivist, o ulozi vlastite grupe u sabiranju i slanju materijala kaže sljedeće: na Merkurovu sanatoriju materijal se »skupljao po svim odjelima, i to: lijekovi, ampule, zavojni materijal, jod, alkohol, eter za narkozu, vata, instrumenti, šprice itd.«, a dalje ga je prebacivalo dvoje bolničarskih radnika: Gabro Valjak, bolničar, »predavao je materijal Matiji Gubecu u njegovu stanu na Voćarskoj cesti i Stipi Starčeviću, poštanskom činovniku, Rendićeva 8«; sestra Margita Fürst »predavala je sanitetski materijal Antunu Orliću, koji ga je dalje predavao Ivanu Žicu, vozaču u ustaškom ministarstvu ruda, ugao Vlačke i Draškovićeve ulice«. Ivan Žic djelovao je u širokom rasponu, »kolima ministarstva nesmetano prikupljao i vozio materijal po gradu«, a »u slučaju potrebe i preko mitnice u Dubravi«.⁹³ Ivan

---

⁹¹ »Dokument 390 – Pismo dr. Slave Četković Očko od 1. V. 1942. Komitetu za pomaganje partizanskih odreda u Zagrebu, kojim poziva liječnike u NOV i traži pomoć u sanitetskom materijalu«, u: *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, sv. II, ur. Marija Šoljan i dr. (Zagreb: SŽDH, 1955), 208-209.

⁹² Ovdje, a u kontekstu izjava-apela doktorice Očko i tandema Bakarić-Rukavina, treba napomenuti da je prva polovica 1942. godine posebno tegobna u pogledu odašiljanja materijala na teren, jer su kanali srušeni ili zakrčeni, organizacije probijene, pa dobar dio prikupljene robe naprosto stoji i propada. Situacija se poboljšava od ljeta 1942, a od jeseni iste godine priliv materijala iz Zagreba stalan je i osiguran. Lengel Krizman, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 101, 108.

⁹³ Srećko Šilović, »Suradnja zagrebačkih liječnika«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 313. O Šilovićevu kasnijem ratnom angažmanu svjedoči izvješće Odjela kojemu je bio predstojnik: »Dokument 74 – 1944, kolovoz 20. Izvještaj Odjela narodnog zdravlja ZAVNOH-a Tajništvu ZAVNOH-a o radu Odjela u srpnju«, u: *Zemaljsko antifašističko vijeće*

Barbalić svjedoči da je Žic otkriven pa je pobjegao u partizane na Baniju,⁹⁴ dok otpremnik Dušan Krist Čeh potvrđuje kako se to zbilo najvjerojatnije u siječnju 1942, kada su (po standardnoj proceduri) u željezničarskim uniformama i seljačkim nošnjama, u partizane preko Siska otišli »Ivan Šibl, Zlatko Car, Ivan Žic, Moša [Krist se ne sjeća prezimena], Anka Butorac, Maca Gržetić i Ana Konjović«.⁹⁵

Jedan od ključnih punktova iz sfere sanitetskog rada apoteka je u centru grada (Preradovićeve 42), iz koje u kontinuitetu djeluje farmaceutkinja⁹⁶ Danica Šterk Vucelić (Sinjorina), s manjim prekidima od ljeta 1941, a od studenog iste godine do hapšenja (5. prosinca 1944) stalno.⁹⁷ Preko »dr Černeja« (doktor Janez Černe, internist) materijal je otpremao već spomenuti i vrlo konspirativni

---

narodnog oslobođenja Hrvatske: zbornik dokumenata 1944, ur. Hodimir Sirotković i dr. (Zagreb: IHRPH, 1975), 247-249.

⁹⁴ Ivan Barbalić, »Organizacija Narodne pomoći među intelektualcima«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 310.

⁹⁵ Dušan Krist, »Kako sam prebacivao druge u partizane«, u: *Isto*, 247.

⁹⁶ Što se ilegalnog rada na farmaceutskom sektoru tiče, vrijedi spomenuti i laboranta Franju Šmerdu, nasljednika čuvenog predratnog ljekarnika, Stanislava Ilakovca. Šmerda je »organizirao prebacivanje ljudi, sanitetskog materijala i hrane na slobodni teritorij na Kalniku«, pa je, zajedno s grupom suradnika, ubijen nakon provale. Sam Ilakovac, predratni lijevi aktivist, borac za radnička prava ljekarnika i podizanje sistema farmaceutskih zadruga, stradao je u Jasenovcu 1942. godine. Hrvoje Tartalja, »Socijalni pokreti ljekarnika u Hrvatskoj«, *Časopis za suvremenu povijest* 14, br. 3 (1982): 86-95. Prema leksikografskom zapisu Ilakovac, angažiran u organiziranju Saveza apotekarskih suradnika, »organizaciju farmacije zamišljao je na zadružnoj osnovi te je u ljekarničkom zadrugarstvu vidio najbolju mogućnost za preobrazbu komercijalno orijentirane farmacije u uglednu zdravstvenu struku. Preporučivao je tiskanje opsežne zbirke recepata koja bi liječnicima olakšala propisivanje lijekova, a ljekarnicima vratila ljekarnički posao. Zauzimao se i za produljenje dvogodišnjega, poslije trogodišnjega studija farmacije na četiri godine, bez prethodne prakse u ljekarni, kao i za podizanje farmaceutskoga odsjeka na stupanj fakulteta. Napisima u stručnom tisku i velikim novčanim darom pomogao je proširenje Farmakognoškoga zavoda u Zagrebu«. Jasna Šikić, »Ilakovac, Stanislav«, *Hrvatski biografski leksikon*, ur. Trpimir Macan i dr. (Zagreb: LZMK, 2005), 6 <<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8350>>.

⁹⁷ Danica Šterk Vucelić o intenzitetu rada i konspiraciji: »Za Narodnu pomoć osobno sam davala, a i skupljala od poznanika novac, odjeću i obuću. Moja djelatnost bila je intenzivna i ustaška me policija mogla uočiti. Stoga sam više puta tražila od drugova da me prebace na oslobođeni teritorij. Međutim, drugovi su me zadržavali s objašnjenjem da moj rad u Zagrebu više koristi.« Danica Šterk Vucelić, »Sanitetski materijal za partizanske jedinice«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV, 311.

Dušan Krist. »[Č]esto je dolazio u apoteku po pakete sanitetskog materijala«, sjeća se Šterk Vucelić: »vezu s njim održavala sam od kraja 1941. do polovice ožujka 1943. godine. Najvjerojatnije je da sam mu predala pedesetak većih paketa. Prethodno bih obavijestila dra Černeja da sam materijale pripremila, a on bi, zatim, slao Krista da ga preuzima. Kamo je Krist sve to odnosio, ne znam. Prema načelima ilegalnog rada o tome ga nisam nikad pitala, a ni on mi nije ništa govorio.«⁹⁸

Krist je osim Sinjorine/Danice imao i drugu vezu preko istog doktora: »Drugu sam vezu imao u Slovenskom crvenom križu (ugao današnje Petrinjske ulice i Trga Republike). I tu sam dobivao paket sanitetskog materijala«. A još jednu vezu za sanitet imao je »i u sanatoriju Vranešić (kod današnjeg Britanskog trga)«. ⁹⁹

Černe je Krista zaveo kao stalnog pacijenta, da bi, kad svi odu, »mog[li] slobodno razgovarati«. ¹⁰⁰ Šilović se Černeja sjeća kao svoje hitne veze: »Kad sam hitno trebao velike količine sanitetskog materijala, osobito seruma, vakcina po tisuće komada i ostalih lijekova za injekcije, pribavljao mi je to dr Janez Černe«. ¹⁰¹

Danica Šterk Vucelić jednom je Juliju Vlašiću »iz podruma apoteke predala 10 litara kloroforma za potrebe NOP-a«. ¹⁰² »Desetke litara alkohola« dobivao je trešnjevački omladinac Vjekoslav Pavlinić iz tvornice lijekova Rava, ¹⁰³ a »osobito mnogo čistog alkohola«, uz druge medikamente i zavojni materijal, Anina Tompa sa Zavoda za prosekturu (Šalata). Ondje su djelovali Neda

---

⁹⁸ Isto, 310.

⁹⁹ Krist, »Kako sam prebacivao drugove«, 248.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Šilović, »Suradnja liječnika«, 313.

¹⁰² Šterk Vucelić, »Sanitetski materijal«, 310.

¹⁰³ Vjekoslav Pavlinić, »Aktivi SKOJ-a«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 253.

Sokolović, studentica farmacije, i dr. Drago Grdenić, kemičar, redovno (do proljeća 1942 i odlaska u partizane) šaljući izvještaje »tko je od pokojnih drugova i u kakvu stanju donesen na obdukciju«. ¹⁰⁴ Anka Berus sjeća se i doktorice Anke Budak Tomičić s gradske prosekture. ¹⁰⁵

U Zagorskom odredu dobivali su »od vremena do vremena [...] samo etera i kloroforma u malim količinama«, operacije su se uglavnom (uz alkohol) obavljale naživo, a poseban je problem zbog nevaljale ishrane bio skorbut, zubobolja i paradentozna, pa se »i zdravima moralo vaditi zube«. Zagorci su, ipak, »strpljivo podnosili bol«, zaključuje Ivo Padovan, medicinar pri štabu odreda od 9. rujna 1944. godine. Poseban ugled odred je stekao liječenjem starca Hrsa (dijabetičara), »oca dvaju boraca«, koji je zbog velikog karabunkula (čira na šiji) uoči operativnog zahvata završio u teškom septičkom stanju. ¹⁰⁶

Zagrebački tvornički sektor – točnije segment: Shell, Anilokemiku, AEG – pokrivala je aktivistkinja Štefica Borovčak, dajući priloge Eugenu Frankoviću, zaposleniku Standard Vacuum Oil Companyja. ¹⁰⁷ Sanitetom, a pogotovo obučom, koja se spremala »u postolarskoj radionici Eda Masneca, Jurišićeva 16«, i predavala partizanskim dobrovoljcima, pridonosili su obrtnici iz Četvrtoga kotara. ¹⁰⁸ Za lijekom su tragali tapetari: »Kad su partizani iz

---

¹⁰⁴ Anina Tompa, »Sve teži i odgovorniji zadaci«, u: *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. III, ur. Lutvo Ahmetović i dr. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH - IHRPH - ŠK, 1984), 73.

¹⁰⁵ Berus, »Narodna pomoć«, 198.

¹⁰⁶ Ivo Padovan, »Sanitetska služba u Zagorskom partizanskom odredu«, *Kaj* 8, br. 7 (1975): 11-18.

¹⁰⁷ Štefica Borovčak, »Narodna pomoć u ›Shellu«, ›Anilokemici« i AEG-u«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 316. V. također i tekst »Iz rafinerije i trgovačkih skladišta neprekidno je stizala pomoć partizanima«, u: *Naftaši u revoluciji*, ur. Branko Franjić i dr. (Zagreb: Privredni vjesnik, 1985), 159-168.

¹⁰⁸ Zvonko Alić, »Suradnja postolarskih radnika«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 328. Obrtnici i zanatski proletarijat, uz intelektualce, davali su velik doprinos na frontu Narodne pomoći, što potvrđuje refren Daše Drndić iz *Canzone di guerra* o svim onim postolarima, brijačima i krojačima u pokretu otpora. Prema izvješćima iz 1943. godine računa se da je među manjim poduzećima i radionicama (10-100 radnika) udio aktivista i simpatizera NOP-a 30-70 %, dok je u većim poduzećima (150-600 radnika) udio istih oko

Žumberka tražili sanitetski materijal, došao je k nama drug Toplak iz Kalinovice, da se materijal u popisu hitno nabavi. Preko naših veza nismo zatraženi materijal mogli dobiti. Tragajući za njim, došao sam do Danila Radanovića, krojača obrtnika, Ilica 29/1 (strijeljan 1943). On je poznavao jednoga vlasnika apoteke, te smo otišli do njega. Ali on se prepaio i nije nam htio pomoći. Rekao je: »Izvolite napolje iz moje ljekarne. Ja ne bih htio za vas viseti na štriku.« Uvjeravanjem nismo uspjeli i nije nam drugo preostalo nego da napustimo preplašenog apotekara. Traženi lijek smo ipak nabavili, ali ne isti dan, već tri dana kasnije¹⁰⁹

Skladišta su se nalazila od Veterinarskog fakulteta na Savskoj, što je bio klasičan i veliki punkt pokreta otpora – a o kojemu detaljno svjedoče Ekrem Maglajlić¹¹⁰ i Stjepan Rapić¹¹¹ – do opskurnijih mjesta, poput stolarije u dvorištu gostionice Cerovski¹¹² ili tavana Radničke pekare u Selskoj cesti 41.¹¹³ Jedno (prilično) skladište bilo je u Paromlinskoj 38, na prostoru današnje Vijećnice, gdje je onda bio svinjac, a držala ga je obitelj Može iz Slovenskog Primorja (Senožeče): »Ambijent je bio takav da to mjesto nije moglo postati sumnjivo, jer je na tom području bilo dosta baraka u kojima su ljudi hranili

---

5-15 %. Lengel Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a«, 202; Ista, »Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći«, 112; Ista, *Zagreb u NOB-u*, 197. Razlog je ovakvoj raspodjeli i u tome što je nivo solidarnosti i uzajamnog poznavanja u manjim poduzećima i radionicama bio puno veći i u tome što su velika poduzeća bila povojničena (tj. rad u prioritarnim/strateškim granama smatrao se vojnom obvezom). Posebna je zato važnost, u tom kontekstu i iz te perspektive, na željezničkom kompleksu, kao jednom od temeljnih punktova pokreta otpora, ali ujedno i punktu s jakim borbenim kontinuitetom iz međuraća. Intelektualci su, pak, zbog društvenih veza i manevarskog prostora, bili posebno pogodni (i traženi) za rad na sektoru Narodne pomoći (posebno oni zdravstvene struke).

¹⁰⁹ Janko Pevec, »I tapetari surađuju«, u: *Isto*, 330-331.

¹¹⁰ Ekrem Maglajlić, »Studenti i nastavnici Veterinarskog fakulteta«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV, 118-119.

¹¹¹ Stjepan Rapić, »Ilegalni rad na Veterinarskom fakultetu«, u: *Isto*, 114-117.

¹¹² Ivan Dudak, »Narodna pomoć u tvornici ulja«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 315.

¹¹³ Danica Cazi i dr., »VI rajonski komitet«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. I, 152.

svinje. Zatim, tu su bili konji i kola prijevoznika, kovačnice itd., pa je iz tih razloga dolazilo mnogo ljudi. U neposrednoj blizini nalazile su se i ustaške barake«. ¹¹⁴

Sanitetski front bio je i mjesto rušenja, tu su pali Rudolf Zvonar Brko, vlasnik bifea kod Savskog mosta, Marija Žubrinić Sova, predsjednica Mjesnog NOO-a (čiji je tajnik bio arhitekt Zvonimir Kavurić), i student Satler, »zla kob« omladinske organizacije.

Slava Urbančić, ključna zagrebačka kurirka, sjeća se jednog magistra iz Maribora, Borisa Vajde, sjajne veze za sanitetski materijal: »Sve lijekove i sav sanitetski materijal [od proljeća 1943] dobivala sam preko njega, a bilo ga je mnogo. Nabavljao nam je čak i one lijekove do kojih je vrlo teško bilo doći. [...] Sve se to vezama stalno slalo u partizane. Magistar Vajda je dolazio jedanput tjedno k meni u stan s punom aktovkom materijala«. ¹¹⁵ Jednog drugog magistra sjeća se Drago Čoklica, ali konspirativnije, bez imena. Magistar X »zastupao je razne farmaceutske tvrtke. Kancelarija njegova zastupstva bila je u Nikolićevoj ulici, a stanovao je na Starčevićevom trgu. Bio je i filatelist, pa smo preko njega povremeno unovčili određen broj poštanskih maraka koje je [Marko] Belinić primao od partizanskih odreda. Skupljenim novčanim sredstvima izdržavali su se drugovi koji su ilegalno radili u Zagrebu«. ¹¹⁶

Prema sjećanju Franje Culjka (Iskrenog/Crnog) i podacima iz studije Mire Kolar Dimitrijević o radničkom pokretu u Trnju, angažman željezničara na sektoru Narodne pomoći bio je »1941. godine 645 osoba, 1942. godine 818, 1943. godine 1425«, dok 1944. broji 3130 prilagača. Najveći val pomoći

---

¹¹⁴ Franjo Horvat, »Skladište u Paromlinskoj 38«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV, 327.

¹¹⁵ Slava Urbančić, »Stan u Radićevoj 74«, u: *Isto*, 320.

¹¹⁶ Drago Čoklica, »Punkt članova CK i Povjerenstva CK KPH«, u: *Isto*, 197.

u kontinuitetu slijevao se iz Željezničke konzumne zadruge u Vrhovčevoj 11, čiji je predsjednik bio »partizanski simpatizer Đuro Brlić, a Antun Vrabec čak i član Partije«. Partijska ćelija u Zadruzi prestala je s radom 1941. godine nakon otkaza inženjeru Ljubi, ali namještenici Zadruga pomagali su NOP u kontinuitetu, »te ih je nekoliko i stradalo«. ¹¹⁷ Jedan od kolektiva prilagača priziva epizodu kad se u Zadruzi našlo »više tisuća raznih injekcija, oko desetak šprica, kao i nekoliko boca joda«, dobivenih najviše iz Vojne bolnice u Vlaškoj ulici preko zubara Marijana Ravnikara. ¹¹⁸ Iz iste bolnice pomoć u »lijekovi[ma] i ovojn[om] materijal[u]« slala je i skladištarka Adela Simeoni, ¹¹⁹ a Šibl spominje i da se 1941. sakupljao kruh i kamionima razvozio partizanskim grupama oko grada. ¹²⁰

Inženjer Pjer (Petar Šegvić), također aktivist sa željezničarskog sektora, ističe angažman doktora Gasparinija i poduhvat alatničarskih radnika: »[B]io sam povezan sa svojim bratićem Igorom Gasparinijem, kirurgom. On je bio godinu dana mlađi od mene. [...] U kuću u kojoj je stanovao ulazilo se s velikim paketima. Dva ormara bila su puna sanitetskog materijala, a i čitava soba je bila ubrzo pretrpana. Više puta se to kamionima odvozilo. Utovar paketa u kamione u Gundulićevoj 34 morao je pobuđivati određenu sumnju. Stoga sam se bojao da će biti otkriven, uhapšen i ubijen na izvršavanju tog zadatka. Naime, on je kasnije likvidiran u Jasenovcu, ali ne radi toga.

Očito je da se za taj njegov rad nije saznalo. Međutim, imao je teškoća

---

¹¹⁷ Mira Kolar Dimitrijević, »Željeznička radionica i Ložionica i NOP«, u: *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb: Skupština općine Trnje - IHRPH, 1981), 169.

¹¹⁸ »Rad III kotarskog odbora Narodne pomoći«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. II, 304.

¹¹⁹ »Rad i organizacija Narodne pomoći V rajona 1941.«, u: *Isto*, 301.

¹²⁰ Šibl, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, 286-287.

u prikupljanju nekih instrumenata, jer je sve bilo rasprodano, a novih nije bilo. Što se još moglo naći, on je to sve pokupovao. Kod njega su se koncentrirala golemo sredstva prikupljena od Narodne pomoći. Također sam mu i ja donosio velike svote novca, koje su mi davali bogati Zagrepčani. Bio je neumoran i s tim velikim svotama novca nabavljao je mnoge stvari.

Međutim, nije mogao nabaviti instrumente ratne kirurgije, jer u mirnodopskoj, koliko ja znam, nisu primjenjivani: to su igle za proboj kostiju preko kojih se zatim radila ekstenzija slomljenih kostiju u udovima. Stoga smo te igle masovno radili u alatnici od nerđajućeg čelika (naime, trebalo je u njemu biti najmanje 28% kroma i nikla), a njega je u magazinu bilo u većim količinama. Poslovođa Kralj je bez ikakva sustezanja pristao da se to radi. On je bio najbolji specijalist za alatne čelike i uopće za izradu alata. Ja sam prema opisu, skicama i literaturi, koju mi je dr Gasparini pokazivao, izradio radioničke nacрте, predao ih Kralju, a on je organizirao sve ostalo (izvadak materijala iz stovarišta, kao i ljude koji će to napraviti; zatim tu je bilo strugarskih, frezerskih, ručnih kovačkih, kalioničkih i ostalih radova). Činjenica je da je za taj zadatak bio angažiran veći broj radnika u II odjelu (alatnica), a za to se nikada nije saznalo, to potvrđuje visoku svijest i privrženost NOP-u većine radnika. Bilo je izrađeno oko stotinu igala. U alatnici smo, osim igala, izrađivali i pincete također za potrebe kirurgije.«¹²¹

Šegvićev iskaz nadopunjuje inženjer Simens (Boris Prikril, 1915-1995)¹²²: »Grupa je organizirala u radionici izradu medicinskih instrumenata za potrebe kirurgije. Izradu je provodila radnička grupa, u stvari radničke grupe u raznim

---

¹²¹ Petar Šegvić, »Nalozi za službena putovanja ilegalaca«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. III, 186-187.

¹²² Prikril je nakon rata bio istaknuti brodograđevni stručnjak (upravljao razvojem jugoslavenske brodogradnje), vojni povjesničar, profesor na riječkom Pomorskom fakultetu te regionalni savjetnik za Afriku i šef Odsjeka za energetiku Ekonomske komisije UN-a.

odjeljenjima, s kojima je inženjerska grupa surađivala kad je bilo potrebno i kad je dobila odgovarajuće direktive. Inženjerska grupa je nabavila izdatnice materijala na ime raznih drugih objekata, koje je ispostavio i ovjerio [Dušan] Doder, dok sam ih ja dostavio u radionice. Kad su instrumenti bili gotovi, došao je najteži dio, kako da se iznesu iz radionice[.]«¹²³

Savo Zlatić (1912-2007), liječnik Centralne partizanske bolnice NOV Hrvatske na Petrovoj gori, prisjetio se situacije kad je pomoć došla pismom iz Zagreba, od jednog »vodećeg kirurga«, i riješila ozljedu jednog od prvih ranjenika, Dragića Jurjevića Pete. Jurjević je imao »duboku ranu od sačme na samoj petnoj kosti, koja nikako da zacijeli. Poslao sam upit u Zagreb našim ilegalnim vezama da mi kirurzi koji su surađivali u pokretu otpora odgovore što da činim. Za desetak dana dobio sam odgovor i upute. Kasnije sam saznao da mi je odgovor poslao dr. Julije Budisavljević [1882-1981], moj profesor kirurgije i vodeći kirurg u Zagrebu.«¹²⁴

Zdravstveni kompleks na Petrovoj gori (1941. lokacija Vrletne Strane, od proljeća 1942. Pištin gaj), dobrim je dijelom konstruirao i podigao Jakov Kranjčević Brado (1909-1987), stari borac za republikansku stvar, još iz Španjolskog građanskog rata, inače slastičarski radnik iz Hrvatske Kostajnice.¹²⁵ Da je, doduše, omladinu trebalo podučiti što točno znači »španjolsko iskustvo«, svjedoči i činjenica kako su »mladi Kordunaši željeli biti

---

¹²³ Boris Prikril, »Inženjerska obavještajna grupa na željeznici«, u: *Isto*, 168.

¹²⁴ Savo Zlatić, *Poslali su me na Kordun* (Zagreb: Razlog, 2005), 87.

¹²⁵ Omaž Bradi, od čovjeka koji ga je volio: »Dok nisu došli liječnici, svakodnevne vizite i prematanja ranjenika obavljao je Jakov Kranjčević Brado, koji je imao veoma spretne ruke (mnogo spretnije od mene) i poseban odnos prema ranjenicima, često pun humora, pa je mogao obaviti sav rutinski posao u bolnici kao i svaki liječnik. Ako bi se što kompliciralo ja sam bio u blizini da pomognem«. *Isto*, 255-256.

borci pa su nerado ulazili u sanitetsku službu«. ¹²⁶

Kroz zdravstveni kompleks na Petrovoj gori prošli su mnogi, recimo doktorica Marija Schlesinger (1895-1943), koja je ondje i ostala, pokopana pored ulaza u zemunicu, »štiteći ranjenike«, ¹²⁷ zatim Franz Kleinhappel (1896-1991), voditelj kirurškog odjeljenja (osnovanog u kolovozu 1943), te Imre Rochlitz (1925-), jasenovački logoraš (izvučen na intervenciju generala Glaisea von Horstenaua). Rochlitz je postao Titov partizan nakon pada Italije, vojni veterinar i spasilac savezničkih avijatičara (1944). Doktora Franza Rochlitz se sjeća na specifičan način: oteli su ga partizani, bježao je (triput; Juraj Hrženjak kaže dvaput), ¹²⁸ a uvjet za (trajni) ostanak bio je da mu dovedu/otmu ženu i kćer, što se i zbilo u jesen 1944. godine. Nakon rata Kleinhappel optira za Jugoslaviju, te kao general saniteta i vodeći vojni kirurg rukovodi zagrebačkim vojnobolničkim kompleksom. Prema Imri Rochlitzu u filmu *Die letzte Brücke* (1954) igra ga Maria Schell. ¹²⁹

Prije prelaska u partizane u studenome 1942. godine Marija i Miroslav Schlesinger borave u Pećigradu (Cazinska krajina), na suzbijanju sifilisa, a akcija suzbijanja sifilisa pokrenuta je – prema svjedočenju Stjepana Steinera ¹³⁰ – dogovorom Ante Vuletića (dermatovenerologa, higijeničara) s doktorom Schlesingerom, što je bio način da se barem dio liječnika-Židova spasi deportacija u koncentracijske logore. Ivo i Slavko Goldstein na osnovu

---

¹²⁶ Isto, 88.

¹²⁷ Da je bilo opasno biti partizanski doktor svjedoči i iskustvo Josipa Kajfeša (1909-1944), liječnika Korenice i Drežnice, kojega su, zajedno s doktorom Suppom, ličkim bolničarima i ranjenicima, ubili četnici 2. lipnja 1944. godine. Doktor FINDERLE je preživio, ranjen.

¹²⁸ Juraj Hrženjak, *Stoljeće života: antifašistički zapisi i kultura sjećanja* (Zagreb: Razlog, 2016), 66.

¹²⁹ Imre Rochlitz i Joseph Rochlitz, *Accident of Fate: A Personal Account 1938-1945* (Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011), 174-76, 208.

¹³⁰ Steiner se u svom svjedočenju poziva i na iskaz Samuela Deutscha (ili Dajča). Ivo i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi liber - Židovska općina Zagreb, 2001), 215.

arhivskih podataka zaključuju da je spašeno najmanje 81 lice.¹³¹ Miroslava i Milenu (kćer) Schlesinger uhvatili su Nijemci u lipnju 1943. i streljali ih.

Generacijski saldo grupe žena-ratnica u redu Marije Schlesinger nedavno preminula glavna urednica časopisa *Novi Omanut*, Vlasta Kovač, podvlači na sljedeći način: »Posebna prilika da se iskažu u ratu pružila se 1941. mladim liječnicama, pripadnicama mahom prve generacije židovskih djevojaka rođenima u prvim desetljećima 20. stoljeća koje su se izborile za pravo i privilegiju da studiraju medicinu, te rat dočekale već s manje ili više iskustva u struci«. Zora Goldšmit Steiner bila je partizanska kirurginja i sanitetska pukovnica, Cila/Simha Albahari osnivačica prve partizanske bolnice na Žumberku i rukovoditeljica partizanskih bolnica u Hrvatskoj, Ljuba Neumann (rođ. 1894) umrla je kao liječnica od pjegavca u partizanima (1942). Lea Goldstein (Brüll) bila je glavna medicinska sestra na Petrovoj gori, a tu su i farmaceutkinje Eva Krajanski Akerman te Mila Ajzenštajn; od starije generacije liječnica Klara Fischer r. Lederer (Siklos, 1908) i Klara Dajčeva Župić (Zagreb, 1897), stara feministkinja.¹³²

Gojko Nikoliš (1911-1995), također španjolski borac i šef saniteta pri Vrhovnom štabu, u memoarima koji teku kroz dva rata (1936-39, 1941-45; s logorskim boravkom između), opisuje kako borbu za vlastito sazrijevanje, tako i borbu za priznanje statusa službe kojom je rukovodio. Poseban naglasak Nikoliš stavlja na 1942. godinu, istu onu iz koje su ranije citirani terenski apeli Slave Očko i rukovodećeg tandema Glavnog štaba Hrvatske (Vladić-Katić/Rukavina-Bakarić), ali i one u kojoj od pjegavca umire partizanska

---

¹³¹ Isto, 215, 218.

¹³² Vlasta Kovač, »Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju«, *Novi Omanut* 22, br. 1 (2016): 2-3.

liječnica Ljuba Neumann. Slijedi kondenzat godine-prekretnice za sanitet, partizansko ratovanje i Nikoliša osobno:

»Ako bih sad htio da o hiljadu devetsto četrdeset drugoj godini kažem nešto u smislu najopštije ocjene značaja ove godine za razvitak našeg ratnog saniteta, onda bih bez dvoumljenja rekao da je to bila najdinamičnija i najodlučnija ratna godina.

Najdinamičnija po bogatstvu i raznolikosti zbivanja: doživjeli smo dvije ofanzive neprijatelja i dvije poduže stabilizacije vojnopozadinskog života (u Jugoistočnoj Bosni 3 mjeseca i u Bosanskoj Krajini 5 mjeseci), izveli smo jedan marš-manevar dugačak 500 km, učestvovali smo u seriji žestokih bojeva za gradove, održali smo jedan ljekarski kongres, obrazovali moćne bolničke centre i, u rezultatu te bogate prakse, sabrali značajno iskustvo u oblasti rukovođenja, sanitetske taktike i epidemiologije, iskustvo koje nije ostalo u svome primarnom, sirovom obliku već je doživjelo i nastojanje da bude i šire teoretski obrađeno (časopis, stručni radovi na kongresu, Statut i ostali dokumenti).¹³³

U toj su se godini iskristalisali i potvrdili svi glavni, tipični, »klasični« oblici partizanske sanitetske organizacije: teritorijalne bolnice raznih tipova, sa jako izraženom regionalnom i autonomnom funkcijom, i pokretne sanitetske jedinice i ustanove, sposobne da u stopu prate i obezbjeđuju munjevitte manevre partizanskih jedinica i grupacija. Isti oblici, uz neke značajnije varijacije, nastajali su i po drugim teritorijama Jugoslavije, a ne samo ondje kuda se kretao Vrhovni štab, što svjedoči da su bili koliko autohtoni toliko i objektivno uslovljeni, dakle i životno sposobni. Sve do sredine 1944. godine, kada se evakuacija ranjenika u južnu Italiju za nas u strategijskom smislu pojavljuje kao sasvim nov oblik sanitetskog obezbjeđenja i to, moglo bi se reći,

---

¹³³ O Petrovačkom kongresu kao prekretnom u borbi protiv zaraznih bolesti, pogotovo pjegavog tifusa v. Hrvoje Tartalja, »Radovi iz povijesti saniteta NOR-a«, *Časopis za suvremenu povijest* 12, br. 1 (1980): 160.

»netipičan« za partizanski način ratovanja, mi smo istrajali na organizacionim oblicima koje je dala 1942. godina. Tako će ostati sve do potkraj rata tj. do obrazovanja srijemskog fronta, kada smo sanitet počeli reorganizovati približno modelu jedne regularne armije (sovjetske).

Kako su se sanitetski radnici snalazili u tim zbivanjima? Ono što se za sve njih može reći, bez rezerve i bez izuzetka, jeste to da su bili u najmanju ruku vjerni sljedbenici i pratioci njihovi. A to nije malo. Jer, izdržati samo marševe, duge i po nekoliko stotina kilometara, po nevremenu i oskudici svake vrsti i istovremeno vršiti svoj humani poziv, pa to je već djelo koje govori samo o sebi dovoljno. Još uz to treba uzeti u obzir da su većinu našeg sanitetskog kadra predstavljale žene, među njima ljekarke nježnijeg zdravlja i ljudi podmakle životne dobi.¹³⁴

Ali, naš partizanski sanitet pokazao je već u 1942. godini i druga svojstva. On nije bio prosti »sapatnik« rata i revolucije, kako su ga nerijetko gledali, nego i kreator jedne od osnovnih pretpostavki ratnog uspjeha, a to je zdravlje boraca.

Na tome planu naš kadar je ispoljio inicijativu, stvarajući osebujne oblike organizacije, jer nikakvih uzora niti prethodnih znanja za to nije imao.«¹³⁵

---

¹³⁴ Žena-Ličanki, bolničarki, ali bez atribucije »nježnosti«, prisjetila se frontovska radnica i partizanka Marija Vica Balen: »Te ličke seljanke, većinom nepismene ili u najboljem slučaju polupismene, naučene vjekovima da samo rade i rađaju, bez ikakvih prava, pa i prava glasa (koje su dobile tek u narodnooslobodilačkoj borbi) – kao da su se, odjednom, baš tom borbom, probudile [...] shvaćajući da i one predstavljaju armiju, itekako važnu u ovoj borbi na život i smrt. Požrtvovno su obrađivale polja, timarile stoku, skupljale hranu za vojsku i nosile je na položaje pod paljbom pušaka i topova, prale i krpale odjeću boraca i, kao vrhunac svega, odlazile i same u partizane, gdje su se pokazale kao vrlo hrabri borci i bolničarke. Jedna moja predsjednica AFŽ-a, u Toliću, mlada udovica Maša Obradović, krenula je te (1942.) godine u partizane i postala umješna bolničarka, pa je i dr. Kremzir spominje u svojim sjećanjima kao vrlo hrabru i požrtvovnu ženu.« Vica Balen, *Bili smo idealisti*, 249.

¹³⁵ Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina* (Zagreb: SNL - Prosvjeta, 1981), 461-462.

Nikolišev sanitetski časopis te 1942. godine po izvanrednoj liniji umnožio se i složio u Zagrebu, u birou inženjera Dragana Carića (Ozrena) i Borisa Bakrača (Čerkeza) u Boškovićevoj ulici, kao jedno od mobilizacijskih sredstava za onaj znatniji dotok liječnika i materijala u partizanske jedinice iz fusnote Narcise Lengel Krizman.¹³⁶

---

¹³⁶ Lutvo Ahmetović, »Zagreb 1942«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. III, 18. Na Ahmetovićevu inicijativu i ranije spomenuti doktor Josip Kajfeš (sa Svetoga Duha) prelazi u partizane, a u siječnju 1943. godine MNOO Zagreb javlja Pavlu Gregoriću da je »mobilizirano pet liječnika i deset pripadnika nižega medicinskog osoblja«. Juraj Barbarić, »Pregled djelatnosti organizacije NOP-a u Zagrebu 1941-1945.«, u: *Zbornik Zagreb 1971*, 125.

V. Finale 1944.

Sredinom ožujka 1944. godine predratni politički i sindikalni radnik, strojar, a nakon rata direktor Norbert Veber (1912-1974), pred zadatkom u Osijeku, dobija hitni poziv da se javi Povjerenstvu Centralnog komiteta KP Hrvatske za sjevernu Hrvatsku. Povjerenstvo se nalazilo u šumici blizu sela Miklauša kraj Čazme, u bazi zvanj »Konspiracija«, gdje Vebera dočekuje stalna akterica ovog teksta, Anka Berus, glavna i odgovorna za funkcioniranje zagrebačkog frontovskog spleta. Nakon postupka obuke 20. svibnja 1944. Veber konačno ulazi u Zagreb, dok o logici i metodologiji priprema naknadno bilježi sljedeće:

»Najprije sam se trebao upoznati sa situacijom u Zagrebu, s organizacijom i kako se tamo djeluje. Pogotovo sam se trebao upoznati s radom u dubokoj ilegalnosti, jer smo mi na oslobođenom teritoriju sasvim drukčije živjeli, nego što je to mogla tada organizacija u Zagrebu. Zato sam se morao upoznati s metodama konspiracije, načinom kretanja, oblačenja itd. Uopće s načinom života u takvim uvjetima u okupiranom Zagrebu. Osim toga, morao sam naučiti tehniku obavještavanja i kontakata koje ću imati s Povjerenstvom Centralnog komiteta preko raznih kanala, a isto tako i s tehnikom šifriranja određenih stvari koje su trebale ostati u velikoj tajnosti. Na kraju, trebalo je pripremiti i legitimacije s kojima bih ulazio u grad i s kojima bih se kretao u Zagrebu. Sjećam se da su me radi toga odveli kod nekog fotografa, čini mi se u Miklaušu, koji je pravio slike, a nije smio znati za što. Izgovor je bio da idem u neku misiju u inozemstvo, pa mi treba slika za pasoš. Tada smo, naime, već imali relativno dobre veze s Londonom i zapadnim saveznicima, pa su pojedini naši drugovi

odlazili i tamo.«¹³⁷

Veber je po naravi posla – kad se udubio u konspirativni rad¹³⁸ – morao

---

¹³⁷ Norbert Veber, »Događaji iz 1944. godine«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV, 232.

Inače, što se rada na falsificiranim ispravama tiče, tog neophodnog (i začudnog – u smislu majstorije) sektora svakog ozbiljnijeg pokreta otpora, vrijedi pročitati svjedočanstvo Josipa Lukatele, čija je ručna tehnika izdržala sve provale i rušenja u Zagrebu od (kasne) jeseni 1941. do 29. travnja 1944. godine. Zajedno sa suprugom Verom ovaj je profesor matematike djelovao iz stana u Babonićevoj 29. Lukatela o silini skrovišta: »Nakon oslobođenja dolazili su drugovi i tražili da im pokažem gdje sam imao spremišta. Među ostalima bili su i Carić Ozren i Bakrač Čerkez, obojica građevinski inženjeri. Pustio sam ih da traže. Kuckali su po zidovima, podu, pregledavali pod i namještaj, ali skrovište nisu pronašli. Vjerojatno bi grubljim metodama, razbijanjem zida i uspjeli.«

Lukatela o putu prema »Konspiraciji«: »Vozili smo se prema Borongaju, a zatim raznim poljskim putovima, tresući se preko jama, a negdje i preko polja gdje nije bilo nikakva puta, stigli smo u jedno selo. Bila je to Ivanja Rijeka, u to vrijeme dosta sigurno partizansko područje, udaljeno samo nekoliko kilometara od Zagreba. Sljedećega dana kurir me je poveo do mjesta Otok, gdje sam se susreo s Ozrenom, a s njime je bio i drug Norbert Veber Šaban. Nekim seljačkim kolima krenuli smo dalje. Po vezi predavali su me jedan drugome i sutradan kasno poslijepodne prispjeli smo u Čazmu, a odatle u Dolnji Mikleuš, u »Konspiraciju«. To su bile kuće u šumi u kojima se nalazilo Povjerenstvo CK za Hrvatsku. Tamo sam se susreo s drugaricom Ankom Berus i drugom Dragutinom Sailijem. Tek tada sam mogao reći da sam se izvukao iz opasnosti, a uskoro smo uspjeli izvući iz grada i Veru. Tu u »Konspiraciji« izradio sam i svoj posljednji falsifikat. Radilo se o legitimaciji za druga Vebera Šabana. On je imao zadatak da se vrati u Zagreb. Da bi se lakše kretao, otišao je kao »domobranski častnik«, i to u uniformi. Za to mu je trebalo izraditi potrebne isprave.« Josip Lukatela, »Rad ručne tehnike«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. III, 142-153.

Lutvo Ahmetović o statusu Lukatele u mreži konspirativnog rada: »Nitko s Lukatelom nije smio komunicirati, niti je on, osim toga [falsificiranja], smio bilo što drugo raditi.« Lutvo Ahmetović, »Zagreb 1942«, u: *Isto*, 18.

¹³⁸ Jedan simptomatičan prikaz konspirativnog rada: »Pojedina moja zaduženja u toku ilegalnog rada u Zagrebu za vrijeme okupacije, koja su u ovom prikazu odvojena, zapravo su se prepletala i sadržajno i vremenski i organizaciono i po višim vezama. Nisam siguran da sam ih pravilno grupirao i zato ih nisam mogao uklopiti u priloženu shemu. Mnoga prava imena koja tu navodim saznao sam tek na oslobođenom teritoriju, a neka tek poslije rata, dok su mi mnogi nekadašnji suradnici još uvijek nepoznati po svojim pravim imenima. Mnoge drugove i drugarice s kojima sam surađivao nisam ni spomenuo, jer se ničeg konkretnog s njima u vezi ne mogu sjetiti, iako sigurno znam da sam s njima surađivao.

Možda je tome kriva konspiracija, koja se posve drukčije provodila u okupiranom Zagrebu nego na slobodnom teritoriju. O tome kakva je bila konspiracija u Zagrebu neka posluži i ovaj detalj. Iako smo moja pokojna žena Vikica i ja godinama zajedno surađivali gotovo u istom krugu, tek sam u kolovozu 1944. godine, kad sam odlazio u partizane, od nje saznao da je član KP od 1943, a ona se iskreno začudila kad sam joj rekao da sam ja član KP od 1942. godine, mada je u to vrijeme bila organizacioni sekretar MK Zagreb, što mi je ona na oproštaju zaboravila reći. To mi je tek poslije njene smrti rekao Norbert Veber

redovito (i šifrirano) raportirati glavnoj i odgovornoj. Odgovori, napuci i razjašnjenja Anke Berus indikativni su, kako za narav ilegalnog rada generalno i Veberovog ponašanja specifično, tako i za čvrstoću »zagrebačke linije« te sondiranje neuralgičnih točaka frontovskog spleta u predzadnjoj ratnoj godini. Pred »Narodnu pomoć« ponovno su postavljeni temeljni izazovi.

U pismu Mladenu/Veberu Berus 28. kolovoza 1944. ističe sljedeće:

»Dragi Mladene!

Kako smo Ti već javili drug Petar [Josip Duda] je došao do nas. On nam je izložio stanje u našim organizacijama u Zagrebu. Prema njegovom izlaganju, a i u razgovoru s ostalim drugovima koji dolaze iz Zagreba vidimo, da uslijed teškoća i napora, koje ste imali za očuvanje same partijske organizacije u gradu nije dovoljno pažnje posvećeno pretvaranju bivših odbora NOO-a u odbore NOF-a, koji treba u prvom redu da budu političke organizacije i da se preko njih učvrsti i u gradu Narodno oslobodilačka fronta kao opće politički narodni pokret. Jedan od glavnih zadataka odbora NOF-a i part[ijske] organizacije jest danas pored okupljanja i učvršćenja same fronte masovna mobilizacija svih ljudi sposobnih za oružje. Treba prožeti i part[ijsku] organizaciju kao i odbore NOF-a mobilizacionim duhom i uvjeriti sve, da je svakom antifašisti mjesto u redovima Narodnooslobodilačke vojske, treba da uradimo sve da bi one koji se nalaze još u neprijateljskoj vojsci, u fabrikama i radionama, uredima itd. mobilizirali za našu vojsku i suzbiti svaku tendenciju, da će nam oni biti

---

u partizanima, gdje sam tek saznao njegovo ime i funkciju. A za to kakva je konspiracija bila na oslobođenom teritoriju neka posluži ovaj detalj. U Prečecu sam kod svog rođaka Mirka Vidića, predsjednika NOO-a, trebao dočekati kurira iz Povjerenstva (nisam bio upućen da je to Povjerenstvo CK za sjevernu Hrvatsku). Čim je kurir ušao, prišao mi je i upitao me: Ti li si drug Tučkorić? Berusica te čeka u konspiraciji kod Donjeg Mikleuša.« Branko Tučkorić, »Moj rad u oslobodilačkom pokretu«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV, 169-170.

potrebni u samom gradu kod zauzimanja grada itd. Odbore NOF-a treba postaviti široko ne držeći se nikakvih ukrućenih formi, a šema odbora ostaje kao što je i bila: odbori po većim fabrikama, koji bi odgovarali bivšim glavnim odborima NOO-a i kotarske odbore, po dva u svakom rejonu. S tim kotarskim odborima i odborima u fabrikama rukovode direktno rejonski komiteti, a po partijskoj liniji treba što prije omasoviti partijsku organizaciju. Već danas treba da se pristupi formiranju Mjesnog odbora NOF-a. U taj Mjesni odbor ulaze za sada članovi M.K. [Mjesnog komiteta KPH za Zagreb] i R.K. [rajonskih komiteta] /nema potrebe da se kao odbor u cjelini uopće sastanu/, a taj Mjesni odbor treba proširiti što većim brojem uglednih gradjana pripadnika raznih stranaka, kao i vanstranačkim ličnostima. Uslijed mladosti M.K. to on ne će biti u stanju da izvede, nego ćeš Ti preuzeti na sebe da nadješ preko tzv. VIII. kotara¹³⁹ /intelektualci/ 3 – 4 aktivnija čovjeka, koji bi isto ušli u odbor Mjesnog NOF-a, ali ne bi bili povezani sa M.K. nego direktno pod Tvojim rukovodstvom imali zadatak da razgovaraju i politički djeluju medju uglednim ličnostima i traže njihov pristanak za ulazak u Mjesni NOF i pristanak za rad po direktivama, koje će dobivati preko Tebe od NOF-a. Ako bi se pronašla koja ličnost pogodna za predsjednika Mjesnog NOF-a,¹⁴⁰ mogla bi da izadje do nas na oslobođenu

---

¹³⁹ Uz Osmi kotar u spektru zagrebačkih frontovskih odjeljenja prilično su važni i Deveti (slovenski) te Deseti (istarski) kotar. Prema nekim procjenama, navodi Narcisa Lengel Krizman, u Zagrebu je boravilo nekoliko desetaka tisuća Istrana i Slovenaca, veći dio još otprije rata, a dio (Slovenaca) sklanjajući se pred Nijemcima 1941. i 1942. godine. Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 204-206; Ista, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (II)«, 75. Posveta angažmanu dijela aktivista iz tog spektra tekst je Alice Hrske, »Ilegalan rad iseljenih Slovenaca«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. IV, 210-225.

¹⁴⁰ Zadnji je predsjednik zagrebačkog ratnog Mjesnog NOO-a/JNOF-a doktor Berislav Borčić (1891-1977), uz Štampara jedna od ključnih figura domaće i svjetske socijalne medicine. Borčić, bernski i bečki đak, dugogodišnji upravitelj Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja, ravnatelj Banovinskog zavoda za proizvodnju lijekova (PLIBAH; 1940-41), ekspert je Higijenske sekcije Društva naroda, koji od »1930–38. triput boravi u Kini kao glavni savjetnik pri kineskom Ministarstvu narodnog zdravlja. U tada glavnom gradu Nankingu organizirao je Centralni higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, po uzoru na zagrebački, i Školom za primalje i sestre pomoćnice te Centralnu državnu bolnicu.

teritoriju i da sa svojim punim imenom potpisuje proglose i pozive Mjesnog NOF-a gradjanstvu Zagreba.

U vezi sa naglim razvitkom dogadjaja potrebno je, da sakupimo što brže sve podatke o samom Zagrebu. Preko tih ljudi moći će se doći do niza dragocjenih podataka. Mi moramo imati potpuno jasnu sliku svih preduzeća u Zagrebu, da poznamo njihov kapacitet, ljude koji danas s njima rukovode, broj uposlenog radništva, u čijem su vlasništvu itd. Treba da znamo sve podatke o bankama, državnim ustanovama, podatke o magazinima, društvima /privrednim, zadružnim, stališkim itd./, a naročito je važno da imademo sistematizirane podatke o vojnoj snazi i vojnim ustanovama. Sve će te podatke biti teško dobiti preko naših organizacija, nego se ih najlakše može dobiti koristeći za to podatke, koje današnji državni aparat u Zagrebu ima, a koje možemo dobiti od raznih naših ljudi u uredima, koji imaju preko toga pregled kao na pr. iz raznih Ministarstva, općina, poreznih ureda itd. Sve štampane stvari, preko kojih bi se mogao dobiti makar kakav uvid u to nastoj svakako nabaviti i čim prije poslati. Poslije zadnje provale u vojnim komitetima pitanju formiranja i učvršćenja vojnih komiteta nije dovoljno posvećena pažnja. Pored toga što treba i pojačati rad u vojsci preko komiteta i osobito kod domobranstva¹⁴¹ vršiti što jaču

---

Zajedno s A. Štamparom, koji mu se poslije pridružio, organizirao je zdravstvenu službu u kineskim provincijama, okruzima i gradovima, gdje su njegovom poduzetnošću osnivani pokrajinski zavodi za zaštitu narodnog zdravlja i okružni domovi narodnog zdravlja te promicano zdravstveno i gospodarsko prosvjećivanje«. Od 1946. na nizu rukovodećih mjesta i terenskih zadataka u spektru UN-ovih organizacija (UNRRA, SZO, UNICEF), između ostalog i na nastavku kineske misije. Vratio se u zemlju 1957. godine. Vladimir Dugački, »Borčić, Berislav«, *Hrvatski biografski leksikon*, ur. Aleksandar Stipčević i dr. (Zagreb: JLZ, 1989), 2 <<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2422>>.

¹⁴¹ Na radu s domobranstvom posebno je bio angažiran Ivan Stevo Krajačić. Detaljnije o tome, uz popis simpatizera i suradnika pokreta otpora, »uglavnom poštenih i čestitih ljudi«, v. Ivan Krajačić Stevo, »Ilegalni rad u Zagrebu«, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945*, sv. III, 27-37. Krajačić posebno spominje Ivana Šnidaršića (Geista), direktora Tvornice likera Becker u Branimirovoj ulici, i komičara Augusta Cilića, kao »civiln[e] stupov[e] u našem radu s neprijateljskim vojnim formacijama«. Cilić, »stari purger i »kenigšnapsler«, o Geistu, Stevi i ostalima, s posebnim naglaskom na »preuzimanje kuće u Stenjevcu Gornjem« i »razvijanje obavještajne službe do maksimuma« svjedoči u zapisu »Kuća s tajnim

uporniju mobilizaciju za našu vojsku[.] Treba jasno naglasiti, da svakog onog koji se nadje pred našom vojskom s oružjem u ruci na neprijateljskoj strani čeka surova kazna. Ali pored toga treba pronaći neke ozbiljne oficire, koji bi imali zadatak da sa pojedinim licima na višim položajima u domobranskim kasarnama otvoreno razgovaraju i postave pred njih zadatke, koje treba da izvrše u momentu oslobodjenja samoga grada Zagreba. Moramo svim snagama nastojati da spriječimo izdajničke protunarodne pokušaje izvjesnih krugova, koji bi htjeli da spasavaju dio ustaških krvoloka od narodnog suda raznim pučevima i slično. Taj rad trebaš Ti takodjer da uzmeš pod direktnu svoju kontrolu, jer preko M.K. to ne ćeš moći sprovesti.«¹⁴²

Desetoga rujna 1944. stvari su podcrtane:

»[J]učer, prije odlaska primili smo još par tvojih pisama, ali se brojeva ne sjećam. Izgleda mi da neka nismo primili. Valjda si ih poslao preko Vida, a taj kanal loše funkcionira. Ako ti bude moguće, tj. ako se pitanje izlaska iz grada ne bude kompliciralo, kako ti najavljuješ, onda dođi svakako do Zeta da neke stvari detaljno raspravimo. Znamo sa kakovim se poteškoćama boriš, ali baš radi toga mislimo da bi se trebao rasteretiti onih stvari koje ti sam ne bi trebao

---

skloništem«, u: *Isto*, 158-165. O »praktično neprocjenjivim« zaslugama suradnika NOP-a u neprijateljskim vojnim formacijama (tzv. vojni komiteti), v. Lengel Krizman, »*NOP u Zagrebu 1941-1945. godine*«, 38; te Ista, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945. (II)«, 68-69, 73; za generalni uvod u val rušenja vojnih odbora krajem travnja i početkom svibnja 1944. godine v. *Isto*, 78. Najnoviji i najiscrpniji prilog iz spomenute problematike jest članak Branke Boban, »Ilegalni vojni odbori Narodnooslobodilačkoga pokreta u Zagrebu 1943-1945«, u: *Spomenica Renea Lovrenčića* (Zagreb: FFZG, 2016), 265-306. O aferi Radoničić, odnosno padu Karla Radoničića i drugova, također suradnika pokreta otpora u spektru frontovskih organizacija, v. Ista, »Vojno-obavještajni rad dr. Karla Radoničića i grupe domobranskih mornaričkih časnika za NOP i veza s I. S. (1943-1944)«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44, br. 1 (2012): 347-381. Najadekvatnija percepcija Vojnih NOO-a bila bi da su oni »specijalna« strana kompleksa »Narodne pomoći«, odnosno zagrebačkog frontovskog spleta, s paralelnom linijom organizacije i zapovijedanja. Lengel Krizman, *Zagreb u NOB-u*, 210, 260-267.

¹⁴² HDA, f. 1723, k. 364, 08-002-NOB-42-1944, 21, 1-3.

da svršavaš. Iz tih razloga bili smo mišljenja da prepustiš Mirnome [Andriji Mohorovičiću] svu onu granu i da se on tome posveti a da sebi nađe sposobne ljude koje on sigurno može naći u krugu svojih znanaca koji bi po posebnim linijama radili, a on im davao direktive, kao što su vojničke, grupa HSS-a, a također i sve ostalo. Ti bi od toga samo imao uvid za ono što tebi treba. Isto tako veze za mobil[ni] materijal itd. prepusti malom društvu, a sprovađanje i direktiva i rad na terenu imaš one dvije prijateljice. Treća može da te posjeti svakog časa, čim ti javiš da može da dođe. Samo odavde nismo mogli da ustanovimo mjesto boravka, pa kad to urediš, javi odmah.

Spisi iz tzv. VIII kot[ara] (intelektualci) treba da ti posluže za to da se angažuju ljudi za mjesni NOF kako smo ti već ranije pisali, a također i za to da u duhu ›Posljednjeg poziva‹ [domobranima za stupanje u NOV] koji je vezan za rok od 15-[og] o[vog] m[jeseca] nađete u svim vojničkim punktovima ljude koji će po našem naređenju i našim direktivama staviti se na raspoloženje štaba X korpusa i ostati na svojim mjestima i biti spremni da sva naređenja izvrše. Isto tako preko VIII kot[ara] a i preko svlh organizacija spremati se konkretno za preuzimanje vlasti u punom opsegu. To preuzimanje treba da se izvrši u najvećem redu i ne dozvoli raznim tipovima da to ometu ili izvrše makar kakovu samovolju. Zato moramo imati sve podatke: tj. spisak ustanova po strukama. Ministarstva, državna uprava i svi uredi, saobraćaj, bolnice, razna društva, zajednice, banke, industrijska preduzeća, itd. da bi mogli u redu sve preuzeti. U svakoj ustanovi ili grani ustanova imati već odrešenog čovjeka na koga ćemo se moći osloniti koji će već da ima sve podatke, kako o ljudima, tako i o stvarima sa kojima te ustanove raspolažu. Ako se pravilno organizirano stvar postavi moći će se to lako riješiti, samo treba imati u tome sistema. U tom VIII kot[aru] će se sigurno naći nekoliko inicijativnih ljudi i uzmi par za razgovore radi NOF-a, opet jednog koji će voditi brigu o vojnim postrojbama, pa nekoga koji će opet dati drugima konkretne zadatke za prikupljanje

podataka i angažiranje ljudi po svim ustanovama za preuzimanje vlasti.

Eto, ti u prvom redu treba da budeš organizator toga, a uvjereni smo da ako se tim pitanjima posvetiš da ćeš brzo moći uspjeti sve to svršiti.

Moramo u svakoj situaciji da vidimo koja je glavna karika i tu pomoći. Ostalo prepusti drugima. Eto o tome kako si shvatio taj svoj zadatak i kako si pristupio provođenju istoga, željeli bi da nam pišeš, da ti, ukoliko nam bude moguće pomognemo. Isto tako bilo bi potrebno da dobijemo izvještaj malog društva o njegovom radu i stanju svih organizacija, ali ti nemoj time da se mnogo bakćeš, nego neka oni na tome rade i neka im pomogne jedna od prijateljica ukoliko su se snašle na radu. To ne treba da bude sve onako po svim paragrafima, ali da vidimo kako organizacija živi i radi. Zanima nas također da nam javiš kako se prijateljice snalaze. Kad ti se javi nova prijateljica (treća) bit će potrebno da par dana bude u društvu sa nekom dobrom drugaricom koja će je malo podrobnije upoznati sa samim gradom i navikne na gradski život. Hitna veza je spremna i čekala je samo na tvoj poziv. Tako će biti za 3 – 4 dana kod tebe.

Nastoj pronaći za nas ›brojidbeni pregled‹, a također izvući iz ›Statističkog ureda‹ sve podatke koji tamo postoje. Trebala bi nam i velika karta Zagreba, kakova visi u svakom poreznom uredu. ›Sokol‹ piše pismo za jednu kartu i pismo prilažem. To treba da dadeš preko odbora na Sava kolodvoru tj. preko željeznice. Fotografije knjige za Istrane dobili i potvrdili preko ›Vida‹.

Kako ti je već Tomo [Milan Mišković] rekao, odlučili smo da ne šaljemo nikoga po liniji za koju smo predviđali nekoga, već da to preuzme Mirni.«¹⁴³

Komunikacija Anke i Mladena te je godine dosta rastrzana,¹⁴⁴ mjesna partijska

---

¹⁴³ HDA, f. 1723, k. 364, 08-002-NOB-42-1944, 28, 1-2.

¹⁴⁴ Pa tako primjerice:
»Dragi Mladene!

i druge organizacije doživljavaju niz teških provala, ali zadržimo se na temeljnim motivima iz korespondencije, jer oni upućuju na preobrazbu organizacije Narodne pomoći iz zaštitne i prilagačke (i otpremne, logističke) organizacije pokreta otpora u organe nove vlasti (države). Još 1942. počinje preobrazba odbora Narodne pomoći u Narodnooslobodilačke odbore (NOO), taj je proces zaokružen formiranjem Jedinствene narodnooslobodilačke fronte (JNOF-a) 1944. godine.¹⁴⁵

Onaj dan kada si Ti bio kod Zeta i kada si nam slao depeše mi smo Ti javili depešom, da nas detaljnije izvjestiš o događajima u Zagrebu, kao i da nam ponoviš drugi dio depeše, jer nije bio razumljiv. Očekivali smo da ćeš nam se opširnije pismeno javiti od Zeta kada si već tamo bio. Medjutim od Tebe nikakvih vijesti. Danas je došao Tomo, koji se je s Tobom sastao i po onomu što si Ti s njim razgovarao, kao i po Tvojim pismima vidimo, da si dozvolio, da se spleteš u niz sitnih poslova, trč[k]aranju itd. što svakako nije Tvoja dužnost. Skrećemo Ti pažnju, da iz više razloga prekineš odmah ovakav način rada. Ti tamo treba da budeš rukovodi[la]c, koji će imati pregled nad svim, pomoći organizaciji da izvršava zadatke i da ih postavlja, a ne da se baviš nizom sitnih poslova. Mislimo da je bilo nepravilno, što si dolazio do Zeta i još k tomu u društvu, a da se ranije nisi najavio, tako da je Tvoj put bio uzaludan. Te stvari za koje si Ti izašao treba da radi društvo sa kojim Ti imaš da rukovodiš, a ne Ti lično. Tvoja je briga i to lična da učvrstiš kanal s nama, koji već postoji, a druge stvari kao pitanje ljudi i materijala to treba da svršava novoosnovano društvo (I). – Čim primiš ovo pismo uredi stvar tako da Ti stvarno možeš da vršiš svoju dužnost, a nju ćeš moći da obavljaš ako budeš više zalazio u probleme, razmišljao o zadaćama, postavljao zadatke, a ne da sam trčkaraš okolo. To je nezgodno i nedozvoljeno iz razloga: 1) što na takav način ne možeš da budeš rukovodi[la]c, a 2) što uvelike dovodi u pitanje Tvoj lični opstanak. Tvoj kontakt sa (II) može da bude samo kao sa vezom sa (I), dok sve ostale stvari moraš da urediš tako da nova (III) radi onako kao što Ti je radila ona ranija.

Mi smo Ti zadnje vrijeme pisali nekoliko pisama i postavljali konkretne neke stvari. Medjutim od Tebe uopće ne dobivamo odgovora na ono što Ti pišemo. Razlog je tomu Tvoja rasparčanost. Molimo Te, da se središ. Kako smo Ti već javili doći će još jedna (IV) i tako ćeš moći da prepustiš njima rad dolje, a da ostalo središ onako kako smo Ti naveli u zadnjem opširnom pismu.« HDA, f. 1723, k. 364, 08-002-NOB-42-1944, 25, 1.

¹⁴⁵ Usp. Lengel Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a«, 197-222. Kao i tijekom, a pogotovo nakon Veberove/Šabanove polugodišnje sekvence, vrlo velik (i terenski i rukovodeći) dio odgovornosti za funkcioniranje zagrebačkog pokreta otpora stoji na ženama. Uz glavnu i odgovornu Anku Berus (koja krajem 1944. odlazi na rad u Dalmaciju), tu su Živka Nemčić Dora/Mara, instruktorica partijske i pripartijskih organizacija, Slava Urbančić Hojka, prekaljena kurirka kod koje se nalazio i partijski arhiv, obavještajka Zona Kalodera, zatim stara stanodavka Pepica Lukanović (od prvih ratnih dana i vodećih rukovodilaca KPH/KPJ) te izdržljiva radiotelegrafistkinja Ljerka Kirac Dulčić, čije je svjedočanstvo jedno od dojmljivijih opisa boravka u ratnom Zagrebu. Uoči Veberova odlaska početkom prosinca 1944. obješena je (28. listopada) njegova najbliža suradnica, Vikica Tučkorić, orgsekretar MK KPH za Zagreb. Vikica (Majda, Galja) izdržala je isljeđivanje i nije nikoga odala. Kasnije su uhapšene i njezina nasljednica Danica Kleme

Glavni zadatak »Narodne pomoći« 1944. jest finalna priprema za osvajanje/preuzimanje vlasti, a temeljna funkcija unutar frontovskog

---

Smilja te Paula Martinčić Rakamarić (Seka), instruktorica rajonskih komiteta, koju zamjenjuje Josipa Žanić Silva. Živka Nemčić Dora/Mara svjedoči o atmosferi u gradu s proljeća 1945, o kaosu i rasulu, ali i teroru i racijama: »Kvislinški administrativni aparat, agenti i suradnici neprijatelja bježali su pred našom vojskom, i to najviše u Zagreb. Razumljivo je da su mnogi takvi ljudi korišteni u borbi protiv NOP-a u gradu. Bilo ih je svuda — na trgovima, tramvajskim stanicama i ulicama — kontrolirajući kretanje građana. Sve one koji su im bili sumnjivi hapsili su, a osobito one koji su razgovarali na ulici, pod pretpostavkom da su aktivisti NOP-a. Ta situacija zahtijevala je krajnji oprez u ilegalnom radu. Meni je kretanje po Zagrebu bilo vrlo otežano. Tramvajski saobraćaj, zbog nedostatka struje, nije bio redovit, pa je i ta činjenica pogoršavala situaciju. Struje je nestajalo svaki dan. Morala sam na kilometre pješaćiti ako sam htjela doći do stanova u kojima sam ilegalno boravila. Na primjer, pješaćila sam s Trešnjevke na Bukovac, tj. od jednog kraja grada na drugi.

U tom je razdoblju stanove za ilegalne sastanke bilo sve teže dobiti«. Sastanci su se u to doba najčešće održavali po crkvama, gdje su se aktivisti »osjećali sigurnima«, a hapšenje je Dora/Mara početkom veljače 1945, kad su joj sve veze popadale, izbjegla tako da je pred agentom pobjegla u kanal i gacala do prve sigurne adrese: »Moji stanodavci su se zaprepastili kad su me vidjeli onako uprljanu. Nisam im htjela ništa pripovijedati, da ih ne uplašim. Rekla sam da sam se pokliznula i pala u potok«. Živka Bibanović Nemčić, »Izvršavajući složene zadatke u svojstvu instruktora Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu«, u: *Zagreb Spektar*, 413-427.

Timea Ožegović Drndić, pak, izriče refren mnogih zagrebačkih ilegalnih radnica i radnika: »Željela sam otići u partizane, ali drugovi su mi govorili da moraju iskoristiti moje mogućnosti u gradu u kojem je zaista bilo teško opstati«. I opstala je, do kraja, izdržavši i Kamberovo isljeđivanje. Timea Drndić, »U gradu je bilo teško opstati«, u: *Isto*, 299-301.

S obzirom na opće stanje krajem 1944. godine (Zagreb kao punkt za povlačenje i privremenu koncentraciju njemačkih i kvislinških oružanih snaga i administrativnog aparata, uz koje je išlo i civilno stanovništvo) te specifičnu dinamiku unutar zagrebačkog frontovskog spleta, privremeno se zaustavlja rad na izgradnji široke frontovske platforme koja bi odmah i javno istupila, a kako je to proklamirano u gornjim, i drugim, direktivnim pismima. O tome svjedoči i pomalo panično (ili oprezno) pismo Save Zlatića Norbertu Veberu, u ime Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku (13. listopada 1944) u kome ističe brigu za kadrove nakon hapšenja Vikice Tučkorić, a za NOF poručuje: »Popis ljudi za gradski plenum odbora NOF-a neka se uništi. Treba samo da određeni broj ljudi iz plenuma znade i za ostale članove. A svi koji su predviđeni za plenum treba da na to dadu svoj pristanak. Eventualno Ti možeš šifrirano javiti nama imena samo onih ljudi iz plenuma preko kojih će se moći doći do ostalih članova. Za ljude u gradskom NOO-u treba da nam pošalješ imena, zanimanje, i kratke karakteristike, jer će gradski NOO sačinjavati ne samo oni, nego i niz drugova koji se sada nalaze na oslobođenom teritoriju«. HDA, f. 1723, k. 364, 08-002-NOB-54-1944, 5, 1.

Inače, organizacija koja će se 1945. pokazati ključnom za »borbu iznutra«, tj. održanje reda i sigurnosti prilikom preuzimanja/osvajanja vlasti, jest Narodna zaštita. O njezinoj preteči, Civilnoj zaštiti, i kontinuitetu angažmana unutar zagrebačkog frontovskog spleta svjedoči zapis Aleksandra Flakera "Iz mira u rat", u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-45: zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. II, ur. Ladislav Grakalić i dr. (Zagreb: GK SSRNH - GO SUBNOR - SN Liber, 1984), 32-38.

organizacijskog spleta, uz čuvanje objekata, jest, kako se i u pismu navodi, prikupljanje točnih i iscrpnih evidencija i statistika o stanju u gradu i njegovim stanovnicima (okupatorskim, kvislinškim, ali i konkurentskim, potencijalno savezničkim, prvenstveno haesesovskim linijama), da bi se, kad se vlast osvoji, moglo uspješnije (i preciznije) rukovoditi, u okviru onoga što se smatralo adekvatnim.¹⁴⁶

Došla je 1945, došlo je oslobođenje i – nakon velike, i uspješne, borbe – došla je nova vlast. Ona nije bila monolitna i u njoj je, uz razna meandriranja i plimne pomake, na visokom nivou (ili na velikoj sceni) živjela i »zagrebačka linija«. Iskustvo 1941-45, kao i iskustvo 1936-39. bilo je veliki test za prave igrače: dovitljive polagače.

---

¹⁴⁶ Usp. Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast*, 85-92.